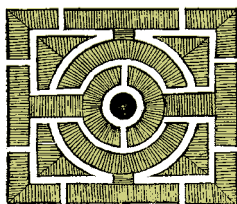

FRA
KVAN GÅRD
TIL
HUMLE-
KULE

MEDDELELSER FRA
HAVEHISTORISK SELSKAB
NR 50 • 2020

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLE-
KULE

Havehistorisk Selskab

Selskabet har til formål at fremme oplysning om og kendskab til historiske haver og historisk havebrug, herunder at fremme forskning inden for området.

Få gerne mere at vide om selskabet på
havehistoriskselskab.dk
eller skriv til info@havehistoriskselskab.dk

Selskabets bestyrelse

Formand: Lone van Deurs, landskabsarkitekt MDL
Kasserer: Tove Hyllested, landskabsarkitekt
Webmaster: René Krumm
Fagredaktør: Lone van Deurs, landskabsarkitekt MDL

Årsskriftets redaktion:

Lone van Deurs, landskabsarkitekt MDL
Tove Hyllested, landskabsarkitekt

Forord

Havehistorisk Selskab skulle fejre sit 50 års jubilæum, så der blev lagt kræfter i for at gøre 2020 til et særligt år. ”Strejftog gennem havehistorien” var årets tema og foredragene skulle være vidende og filosofiske fortællinger om havekunstens betydning for mennesket. Dertil skulle vi på ekskursioner til mange slags haver. Jubilæumsåret forventedes afsluttet med en stor debat, som skuede fremad mod fremtidens haver, et festfyrværkeri af tanker og visioner iblandet konkret faglig viden.

Året blev et overraskelsesnes år, men på en meget trist måde, en virus kaldet Covid-19 indtog Planeten Jorden og satte dagsordenen for alle aktiviteter. En virtuel generalforsamling fik formaliteterne bragt på plads, så der stadig er orden i arbejdsgrundlaget.

Vi fik dog gennemført en herregårdstur til Gunderslevholm og Førslev, set på Bedre-Byggeskik i Holbæk og blev godt oplyste om frugtavl på Pometet i Tåstrup, så en smule havestrejf lykkedes. Udflugterne er omtalt på Selskabets hjemmeside www.havehistoriskselskab.dk

Dette årshæfte, nr. 50 i rækken, kan forhåbentlig kompensere lidt i forhold til de aflyste foredrag.

Det er håbet, at artiklerne kan sætte nye tanker i gang og samtidig give forståelse for havernes betydning og hjælp til indsigt i naturens kredsløb og sammenhængen mellem natur og skønhed.

For at knytte bånd til et af fortidens store navne ”Rudolph Rothe” genoptrykker vi Jens Hendeliowitz artikel fra årshæfte nr. 43. Godt at blive mindet om dygtige indsigtfulde gartnere med faglige kompetencer i botanik, jordbundslære, klimatologi og anlægsteknik, suppleret med kreative evner og praktisk sans.

Forårets to aflyste foredrag opstår som artikler i jubilæumshæftet. Karin Esmann skriver om ”Havernes kulturhistorie” og Rose Marie Tillisch filosoferer over sammenhængen mellem ”haven og mennesket”.

Og endelig slutter de to sprogforskere Adam Hyllested og Seán D. Vrieland med en sproghistorisk artikel som redegør for årsskriftets titel. Kvan og humle de to gamle køkkenurter som samtidig indvarsler temaet for 2021 som er Køkkenhaven.

Lone van Deurs

Dyrehaven nord for København.
Foto: Kirsten Lund-Andersen 2013.

JENS HENDELIOWITZ

Portræt af Rudolph Rothe

1802-1877

Hans gartneriske uddannelse, virke og betydning

Rudolph Rothe har fulgt mig som forbillede og inspirator, siden jeg i 1986 blev ansat som souschef i det tidligere Inspektoratet for de kongelige Haver.¹ I forhold til genskabelsen af barokhaven ved Frederiksborg Slot overbeviste Rothe mig om, at det netop i denne have var rigtigt at komme så tæt på en rekonstruktion af den franske have som muligt, dette til trods for de mange transformationer til engelsk havestil han praktiserede i de øvrige slotshaver.² Da jeg i 2003 åbnede privat tegnestue, forblev Rothe et solidt fundament for mit arbejde med udvikling og bevaring af historiske haver i Danmark, Norge, Sverige og Tyskland, senest ved mine renoveringsprojekter for Bregentved Gods og Botanisk Have i København.

Rothe som menneske og professionel

Rothe var et empatisk menneske, vellidt og respekteret af alle fra samfundets bund til øverste top. Han besad usædvanlige analytiske evner, som han udnyttede sikkert og skarpt til at afkode et givent terræns muligheder og udfordringer. Hans sans for et steds særlige ånd, dets *genius loci*, kom især til udtryk i projekterne for transformering af barokhaver til haver i engelsk stil. Han havde også politisk tæft. Hans netværk i alle samfundslag, embedet som kongelig haveinspektør og statens øverste rådgiver i havefaglige spørgsmål, medlem af utallige udvalg og kommissioner gav ham stor indflydelse og magt. Som medlem af kommissionen til omstrukturering af gartneruddannelsen fik han væsentlig betydning for udviklingen af gartnerfaget i alle dets facetter.

JENS HENDELIOWITZ · landskabsarkitekt maa, cand.hort., Landscape Visions.

Med sine kreative evner og helt unikke faglige kompetencer i botanik, jordbundslære, klimatologi og anlægsteknik kom han til at præge udviklingen af dansk landskabsarkitektur markant i 1800-tallet.

Opvækst og uddannelse

Rudolph Rothe blev født 12. oktober 1802. Han var søn af konferensråd Christian Rothe og Charlotte Christine Paludan-Müller. Rudolph havde atten søskende. Forældrene var velhavende og ejede bl.a. ejendommen Vennersly på Frederiksberg Alle, hvor han voksede op, og hovedgården Lerchenfeld ved Kalundborg.³

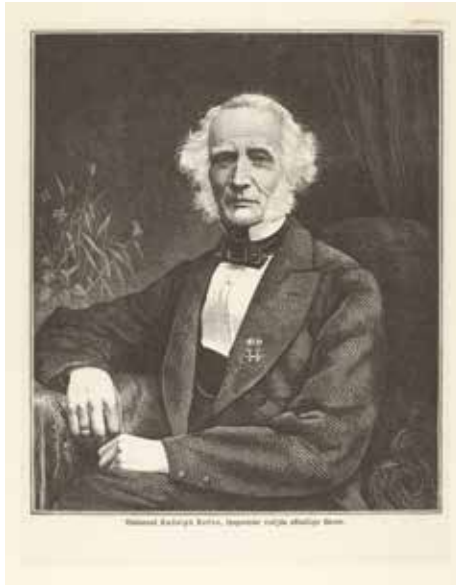
Det var usædvanligt, at børn af så velstående forældre blev gartnere. Han var ikke glad for at gå i skole og kaldte det paa Drengesis Slavearbejde at lære latin; men han indhentede senere det forsømte (...). Rudolph skulde midlertidig beskæftiges, indtil han naaede Alderen. Fader gav ham da Valget, om han vilde paa et Godscontoir eller i en Have. Han valgte uden Betænkning Haven. Det skulde være foreløbigt, indtil han voxede til og siden fik et Landbrug; men det blev hans Lyst og hans Liv og derfor hans Levnet. Kun 16 år gammel kom han 1818 i gartnerlære, først et år i Frederiksberg Have og senere to år ved gartnerierne i Kongens Have ved Rosenborg Slot. Sideløbende tog han om aftenen tegneundervisning på Kunstakademiet.

Efter endt gartnereksamen var han ansat to år i Københavns Botaniske Have. Fast besluttet på at udvikle sine gartnerkundskaber fik han bl.a. gennem fonden Ad Usus Publicos midler til et fire år langt udlandsophold.⁴

Dannelsesrejse og dagbog 1824-28

Slægtskabet mellem det danske kongehus og de tyske hertug- og fyrstedømmer har gennem generationer haft stor indflydelse på både den politiske og kulturelle udvikling i Danmark. Mange danske konger hentede deres dronninger i Tyskland. Dronningerne ansatte ofte gartnere fra deres hjemegn, når de skulle anlægge haver i deres nye fædreland. Det er en af årsagerne til, at inspirationen til omlægning af mange danske barokhaver til haver i engelsk stil snarere kom fra Tyskland end direkte fra England.

Der er flere eksempler på, at lovende unge gartnere blev sendt på studie- og dannelsesrejser til udlandet. Rejserne gik ofte gennem Tyskland til Italien og Frankrig, således også Rudolph Rothes rejse.

Portræt af Rudolf Rothe (1802-1877). Blandt hans mange titler var etatsråd og kongelig haveinspektør.

Rejsen gik over Hamborg, Berlin, Potsdam, Mellem- og Sydtyskland, Østrig, Ungarn, Norditalien, Schweiz, Frankrig og Holland. På rejsen noterede han omhyggeligt sine betragtninger og iagttagelser i sin dagbog. Den blev i 1828 udgivet med titlen 'Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med Hensyn til Driverier og den skjønnne Haugekunst, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Overitalien, Frankerige og Holland.'

Dagbogen er på 282 sider og har bagerst tre store plancher, der viser gartnerredskaber, espalieringsmetoder, konstruktioner af væksthuse og deres opvarmningssystemer. Haveplaner illustrerer, hvordan slyngede stier, trægrupper, græsflader og udsigtslinjer skal etableres efter de nye modestrømninger. Rothe beskriver gartner tekniske vækstbetingelser for køkkenurter, frugttræer, blomster, sirbuske og træer, anlæg af veje og stier. Med fremragende beskrivelser af teoridannelsen om og etableringen af den engelske have formidler han også kritiske analyser af europæiske haver anlagt i den nye smag.

Opholdet på Sanssouci

I de fire år, studierejsen varede, var Rudolph Rothe ansat 15 måneder ved de store gartnerier på Sanssouci. 79 sider af dagbogen beskriver de nyeste erfaringer med drivning, dyrkning, espaliering, beskæring, gødskning af figner, fresken, ananas, abrikos, kirsebær, æble, og pære, vin m.m.⁵ Frugthaven eksisterer stadig, og en lang række historiske teknikker til espaliering kan her studeres.⁶

Lidt morsomt og kritisk noterer Rothe, kun 19 år gammel, om vin-
dyrkningen på terrasserne foran Sanssouci-slottet: 'Det er Tilfældet paa de fleste af disse Terrasser, at Viinrankerne ere ledede lodret. (...) Jeg kan ikke ansee dette for hensigtsmæssigt, men troer, at de vilde give mere Frugt, dersom de vare krummede(...). Naar derfor Frugtran-
kerne ere bøiede, eller hele Stokken har et mere vandret Løb, virker Saften langt mere paa de enkelte Øine, og saaledes mere til Ansæt-
telse af Druer (...).'⁷

Vue fra Charlottenburgs orangeri, Berlin. Rudolph Rothe tilbragte en væsentlig del af sit udenlandske studieophold i Berlin og Potsdam.

Foto: Kirsten Lund-Andersen 2006.

I detaljer beskriver Rothe drivning af forskellige vækster: 'Et i Danmark næsten slet ikke anvendt Driverie er det af Kirsebær, som derimod i Tydskland meget bruges (...) endeligen maa nævnes et Driverie, som jeg ikke, saa simpelt det end er, har forefundet noget andet Sted end i Sans-souci, nemlig bevægelige eller flyttelige Drivhuse som anvendes til Drivning af Kirsebær og Blommer (...) et andet Slags Driveri, som i Danmark er meget lidet kjendt, men som i Sans-souci agtes højt, og hvorpaa der anvendes meget, er Blommedriverie.'⁸ Han er synlig imponeret af ananasdriveriet, '(...) det største af dette slags Driverier, som jeg noget Steds har truffet paa, og intet Sted har man mere kraftfulde og større Frugter; og dette tilstaae endog de, som have seet Ananasdyrkningen i Brasilien.'⁹

Rudolph Rothes erfaringer fra Sanssouci og fra planteskoledriften samt frugttræsavlens i omegnen af Potsdam fik banebrydende betydning for gartneridriften og gartneruddannelsen i Danmark i resten af 1800-tallet, ikke alene ved de store godser og kongelige haver, men også for erhvervsgartnerierne.

Orangerierne

Dagbogen fra tiden på Sanssouci er præget af lange og meget detaljerede beskrivelser. Alt bliver noteret: Vækstforhold, podnings- og okuleringsmetoder, gødskningsforhold, vanding, jordbundsforhold, jordtyper, jordblandinger, varmekorhold, lyspåvirkninger, sygdoms- og skadedyrsbekæmpelse m.m., selv den optimale opbygning af drivhuse til forskellige vækster, opvarmningssystemer og styring af temperaturen. Metoderne er økologiske, og det kunne være interessant i dag at undersøge nogle af dem nærmere.

Rothe bemærker, at orangerierne på Sanssouci og i Charlottenburg ved Berlin er de største i Tyskland. Til sammenligning er han ikke imponeret over produktionen af køkkenurter. 'Avl af Kjøkkenurter findes vel i Haugerne ved Sans-souci i stor Mængde, (...) men efter mit Skjønnede udmærker den sig ikke i nogen Henseende (...)'.¹⁰ Orangerierne var væsentlige elementer i barokhaverne. De findes stadig på Sanssouci og de fleste store slotshaver uden for Danmark. I Fredensborg Slotshave blev det sidste orangeri imidlertid revet ned i 1909. Herefter forsvandt kulturen omkring orangerier i Danmark. Det nye orangeri på Fredensborg blev indviet 1995.¹¹

En fagmand som hofgartneren i Charlottenburg vækker stor beundring hos den unge Rothe, for her er '(...) en Mand af mange Kund-

Kastellet i København. Med inspiration fra bl.a. Leipzig var Rudolph en tidlig fortaler for, at et terræn som dette kunne omdannes til brugspark.

Foto: Jens Hendeliowitz 2013.

skaber og megen iver for sit Fag, har gjort flere Forsøg i Henseende til Orangetræernes Behandling, iblandt hvilke især nogle, angaaende forskjellige Næringsmdler, tiltrak sig min Opmærksomhed, da følgerne vare synlige. I Orangehuset befinde sig flere Kar til at have Vand i om Vinteren. Iblandt disse ere nogle, som indeholde to Hundrede og tredive Kander Vand (én Kande til ti Potter). Til dette Quantum Vand sættes fyrgetyve Pund Salpeter, fem Skpr. Hornspaaner, fem Skpr. Skraaet Korn, og to Centner reent Komøg, (to Centner regner man her til et Læs, eller otte Hjulbøre fulde). Disse Dele staae to til tre Dage sammen og omrøres i denne Tid flere Gange. Ved denne Sammensætning er Hensigten, at Salpeteret skal tilintetgjøre den Suurhed i Jorden, som ved den idelige Vanding hele Aaret igjemmen, næsten almindeligen opstaaer; at Kornskraaet skal neddæmpe den maaske for store Skarphed af Salpeteren, og tillige tjene som Gjødningsmiddel; at Hornspaanerne ved deres store Kalkholdighed skal være et Opvækelsesmiddel for Træernes Vækst; at Komøget skal tjene, især som Næringsmiddel, men ogsaa til at nedslaae Salpeterens Skarphed. Sædvanligen vover man kun tre Gange i Aareets Løb at anvende denne Sammenblanding til at vande med; (...).¹²

Rudolph Rothe slutter sin beskrivelse af opholdet på Sanssouci: 'Efter et ophold i fem Fjerdingaar ved de meget store Gartnerier i Sans-souci, hvor jeg nød al mulig Velvilie og lærerig Underviisning af de derværende Hofgartnere, udmærkede mænd i Kunsten,.. fortsatte jeg min Reise og vendte mig imod Syden. Beriget med Kundskab ved at have lært de nævnte Gartnerier at kjende og mere befæstet i Erfaringer, fandt jeg i den følgende Tid færre mig nye og paafaldende Gjenstande... Min hele Reise har jeg gjort til fods, som ganske sikkert er den retteste Maade for Gartneren, naar han ikke vil nøjes med at see Haugerne ved enkelte store Steder og kun betragte Kunsten som Håndværk, men derimod iagttage den fri Natur, for efter dennes sikre Vink at øve Kunsten.'¹³

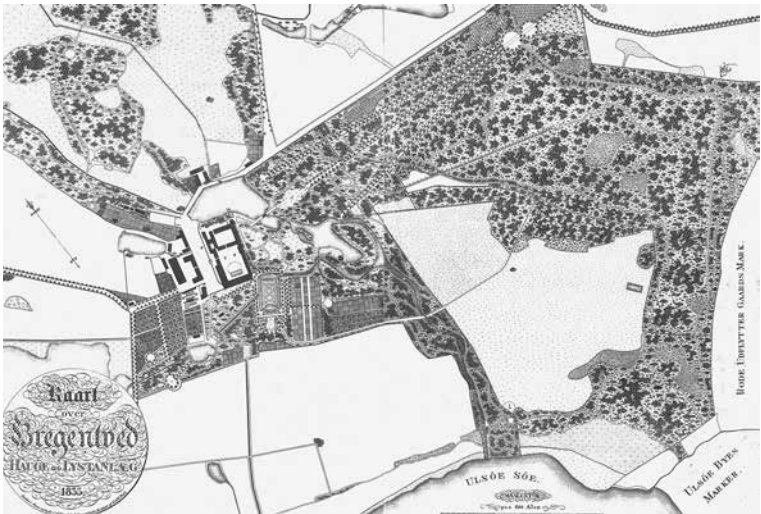
'Den Skjønne Haugekunst'

Rudolph Rothe leverer også en gartnerfaglig beskrivelse af teorien bag 'Den Skjønne Haugekunst'. Han analyserer og fortæller ud fra eksempler, hvordan en vellykket engelsk have etableres, hvordan teori og tegninger omsættes i praksis. Han beskriver bl.a. Slotshaven i Eutin, parkanlægget i Klein Gliniecke ved Potsdam, Dyrehaven ved Dessau, anlægget ved slottet Wörlitz, anlæg på de sløjfede fæstningsværker ved Leipzig, haverne i Laxenburg ved Wien, i Bruck ved Leithafloeden, ved Eisenstadt syd for Wien, fyrsterne Metternichs og Rasumovskijs haver i Wien, anlæggene i Schönbrunn ved Wien og ved slottet Nymphenburg ved München, offentlige parker i München, anlæggene i Mortefontaine, Ermenonville og Compiègne. Naturen og bjergegnene, han passerer undervejs, får også nogle ord med på vejen, og Rothe pointerer, hvordan naturscenerne kan inspirere gartneren.

I gennemgangen af anlægget Klein Gliniecke får man en veluddannet, begavet ung gartners faglige vurdering og øjenvidneberetning. Anlægget beskrives som meget vellykket.¹⁴ I få ord beskriver Rothe essensen af den engelske have, som indbefatter størrelsesforhold, naturens inddragelse, vandpartier, udsigter, anvendelse af skovmassiver, græssletter, trægrupper, valg af træarter, placering af bygninger, vej- og stiforløb m.m.

Beskrivelsen er helt på højde med f.eks. Hirschfelds teoretiske beskrivelser af haveanlæg i 'Theorie der Gartenkunst' (1779-85) og August von Rodes beskrivelse af haven i Wörlitz (1788). Om Hirschfelds værk noterer Rother iøvrigt: 'Den var endnu kun lidet kjendt og endnu mindre forstaaet. Det gik derfor her, ligesom paa mange andre Steder

Bregentved. Vuer fra barok- og landskabshaven, samt Rudolph Rothes historiske plan. Fotos: Jens Hendeliowitz 2011.

i Tydskland, at man optog en Mængde Gjenstande af forskjellig Character i Haugen, og stillede dem for tæt sammen, hvorfor det Hele blev en S sammensætning af Gjenstande, hvilke tilsammentagne dog ikke dannede noget Heelt (...).¹⁵

Fra teori til praksis

Rothes teoretiske indfaldsvinkel til behandling af havekunsten underbygges hele tiden af hans gartnerfaglige og anlægstekniske viden. I modsætning til mange af samtidens og eftertidens haveteoretikere er Rothe i stand til at formidle, hvordan det fysisk lader sig gøre at skabe de 'billeder', som haveteorien taler om, kort sagt at få teori omsat til praksis.

Han beskriver ikke alene jordbundsforholdenes og klimaets indflydelse på det konkrete terræn, men også hvad der normalt gror på stedet, og hvad man under de givne omstændigheder kan få til at gro. Han analyserer terrænets placering, hældning i forhold til nord, syd øst og vest, hvordan valg af beplantning anvendes til at skabe særlige lys- og skyggeeffekter, hvordan og hvorfor søer, floder og vandløb, vandets hastighed og lysets refleksion har indflydelse på stemningen i haven.

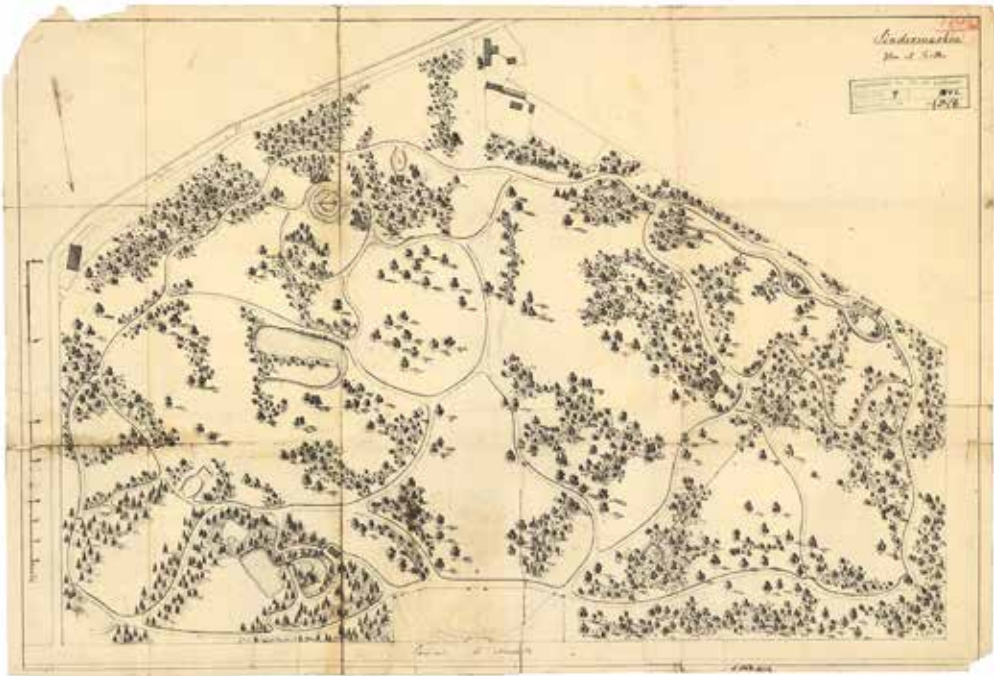
Valg af træart og placering af træer og buske er en væsentlig detalje, som skal passe ind i helheden og understrege naturscenernes udtryk og stemning. For at danne en naturlig scene skal beplantningen derfor tage udgangspunkt i de givne betingelser. Netop det var ifølge Rothe lykkedes i Klein Glienicke.

Han skriver også om, hvordan veje bør anlægges. De skal være til at køre på, og derfor må de kurvede forløb passe til terrænet, og det bør undgås, at de 'kunne blive til Vanziir, som opkjørte Veje.' Herefter følger en teknisk beskrivelse på, hvordan en vejkasse opbygges, en principopbygning, som også anvendes i dag! Selv ved anlæggelse af græspartierne noteres jordbundsforhold, hvordan jorden forbedres, hvor og hvilke græssorter der bør sås.

Observationer undervejs

Folkesundheden og befolkningernes adgang til rekreative arealer fik i løbet af 1800-tallet stadig større bevågenhed overalt i Europa. Rothe skelner klart mellem etablering af folkeparker på den ene side og transformationer af historiske haver på den anden side.

Fra opholdet i München, hvor Englischer Garten, Europas første folkepark, var blevet indviet et par årtier tidligere, bemærker han: 'En

Blandt de kongelige slotshaver, Rudolph Rothe arbejdede med, var Frederiksberg og Søndermarken. Her ses hans plan over Søndermarken.

Folkehauge bør, efter min Idee, fremstille tre forskjellige Scener. Den første en Skov, eller om man vil stor Lund(...).her forsamler den del af Folket sig, som ved deres Spadsserregang gjerne see mange Mennesker(...) man må kunne få alle slags forfriskelser(...) den anden Del af Folkehaugen bør have et udtryk af Eensomhed; den Vandrende maa kunne føle sig afsondret fra al Tummel(...) Mange skye Menneskevrimmel, finde ikke behag i larmende Opholdssteder(...) det maa altid være Gartnerens Øiemed ved Anlægget af en Folkehauge, at tilfredsstille Folkets Fordringer;(...) En tredje Deel af Folkehaugen maa have en munter, oplivende Charakteer.¹⁶

Anderledes forholder det sig med omlægning eller fornyelse af historiske anlæg. I sin beskrivelsen af omlægningen af barokhaven ved slottet Nymphenburg konstaterer Rothe, at det er en vanskelig opgave at omarbejde en 'gamle Hauge efter den nyere Smag', fordi det er nødvendigt at bevare rester og spor af den tidligere have.¹⁷ I Rothes optik handler sådanne omlægninger ikke om at tilfredsstille folkets fordringer! I øvrigt blev haven i Nymphenburg, herunder arbejdet i driverierne, et paradigme for Rothes senere moderniseringer af de danske slots- og herregårdshaver.

Rothes virke i Danmark

Efter hjemkomsten til Danmark fik Rudolph Rothe i 1828 ansættelse på Bregentved Gods. Han fik bl.a. til opgave at påbegynde en om-lægning af slottets have til en mere moderigtig park i engelsk stil. Det lykkedes Rothe at skabe en harmonisk og helstøbt plan, med respekt for den gamle barokhaves alléer, kaskade og monumenter og under inddragelse af det omkringliggende landskabs skovbryn, marker og søer, samt nye søer, græsflader og udsigter, samt trægrupper og enkeltstående træer. Erfaringerne fra Sanssouci og de andre anlæg, som Rothe beskriver i dagbogen, har utvivlsomt inspireret hans arbejder på Bregentved.

I perioden 1833-48 var Rothe slotsgartner på Fredensborg Slot. Frederik 5s barokhave fra 1760erne var fuldstændig tilgroet, og der forestod et stort oprydningsarbejde. Rothe udarbejdede planer til om-læggelse af den gamle have i engelsk stil, igen med stor indlevelse og fornemmelse for barokhavens kvaliteter. Også her udviklede han de kongelige driverier. Som mange af de øvrige kongelige haver var Fredensborg uddannelsessted for gartnere. For Rothe var lærergerningen af stor betydning, og han blev i 1835 medlem af den daværende Eksamenkommission for gartnere.

Da Christian 8 i 1839 blev konge, fik det konsekvenser for alle de kongelige haver. De blev samlet under en fælles inspektion med Rothe som chef. Inspektionen fik til huse ved indgangen til Frederiksberg Have. I 1850 blev Rudolph Rothe udnævnt som den første offentligt ansatte chef for de kongelige haver. Den danske stat havde hermed besluttet at bevare de kongelige haver som vidnesbyrd om havekunstens udvikling i Danmark og som rekreative og offentligt tilgængelige parker for den danske befolkning.¹⁸

Gartnerfaget

Gennem Rothes utrættelige indsats for havekunsten og gartneridriften blev gartnerfaget ved loven om statshaverne af 20. marts 1852 inddelt i tre grene: 1) Driveri og blomsteri, dvs., dyrkning af køkkenurter, sommerblomster og dyrkning af blomster til dekorationsformål, 2) Landskabsgartneri, dvs. bevaring og æstetisk udvikling af haverne og 3) Frugttræsdyrkning. Rothe var helt klart 'arkitekten' bag reformerne for statens fremtidige administration af de kongelige haver og den senere omstrukturering af gartneruddannelsen. De nye metoder in-

Dyrehaven nord for København. Foto: Kirsten Lund-Andersen 2013.

Dyrehaven nord for København. Foto: Kirsten Lund-Andersen 2013.

den for driveriet, udviklingen af 'den skønne Haugekunst' og moderniseringen af frugttræsdyrkningen i Danmark var i høj grad inspireret af Rothes dannelsesrejse 25 år tidligere.

Rothe var og forblev uhyre flittig. I 1830 var han bl.a. med til at starte det første danske haveforening, Selskabet til Blomsterkulturens Fremme, det senere Kgl. Danske Haveforening. Han tegnede sammen med botanisk gartner Mørck planer til foreningens første have, som var beliggende på Frederiksberg Allé over for forlystelseshaven Alhambra. Han skrev ofte artikler til foreningens tidsskrift 'Have-Tidendé'. Fra 1835 holdt han også en lang række forelæsninger om landskabsgartneriet i den daværende Botniske Have. Teksterne til nogle af disse foredrag er i hans privatarkiv.

Foredrag og artikler omhandlede alt fra almindeligt havebrug til retningslinjer for de kongelige havers fremtidige udvikling. Ved flere lejligheder gav Rothe udtryk for stor bekymring over publikums behandling af såvel de kongelige haver som de nyanlagte kommunale parker på det gamle voldterræn, der efter 1850 var blevet offentlig tilgængelige.

Rothe udarbejdede planer og principper for udvikling af Fredensborg Slotshave, Søndermarken og Frederiksberg Have, Charlottenlund Slotshave, Frederiksberg Slotshave, Marienlyst Slotshave, Sorgenfri Slotshave, Jægersborg Dyrehave, m.fl. Efter statens overtagelse var der stor uenighed blandt forstsvæsenet og havevæsenet om, hvem der skulle overtage administrationen af skovene i Jægersborg Dyrehave og Fredensborg Slotshave. Enden på magtkampen blev, at forstsvæsenet overtog den fremtidige administration af Jægersborg Dyrehave, men blev pålagt at arbejde efter plejebeskrivelser og planer udarbejdet af Rothe. Fredensborg Slotshave forblev under havevæsenets og Rothes administration.

Øvrige arbejder

Ud over planer for De Kongelige Haver udarbejdede Rothe også planer for en lang række private og offentlige anlæg bl.a. haverne ved Sorø Akademi, Corselitze og Erholm. Han rådgav også i forbindelse med etableringen af haven ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Som medlem og formand for Taxations-Kommissionen for Fæstsningsterrainets Afløsning udarbejdede han i 1854 planer og beskrivelser for forskønnelse af Kastellet og området mod Esplanaden i København. Det er i den forbindelse interessant, at han allerede 30 år tidligere i sin

Frugthaven i Bernstorff Slotshave, hvor Rothe omsatte nogle af sine erfaringer fra Berlin og Postdam i praksis. Foto: Jens Hendeliowitz 2012.

dagbog havde noteret: 'Siden den almindelige Fred i Nordeuropa have nogle af de frie Stæder i Tydskland ganske nedlagt deres Fæstningsværker og søgt at forandre Rummet, som Værkerne indtog til behageligt Opholdssted for Stadens Indvaanere. (...) Noget lignende maatte udentvivl kunne udføres på Glacierne omkring Kjøbenhavn, som trænger meget til nærliggende Spadsereveie.'¹⁹

Rothe tegnede også planer for brygger J.C. Jacobsens private have på Carlsberg, nu kaldet Carlsbergs Akademis Have. Når jeg antyder, at Rothe også øvede indflydelse på den nye botaniske have i København, har han givetvis brugt sit netværk. Der var i regeringen og universitetets ledelse stor uenighed om, hvem der skulle stå for anlæggelsen. Hovedkræfterne blev J.C. Jacobsen, slotsgartner Tyge Rothe

fra Rosenborg Slotshave og landskabsgartner H.A. Flindt. Bryggeren og Rothe var nære venner, Tyge R. var Rothes søn, og Flindt var en af Rothes talentfulde gartnererelever. Selv om ingen betvivler de tre personers faglige kvalifikationer, har Rothe sikkert med sit skarpe helheds-syn trukket i trådene. Derfor er det nok med rette, at J.A. Dybdal i sin nekrolog skriver, at Rothe også havde fjender.²⁰

Rudolph Rothe karakteriseres dog alt overvejende som et hjertevarmt, indsigtfuldt, venligt og belevent menneske. Nekrologen i 'Illustreret Tidende' opsummerer: 'Han mødte i sit liv Paaskjønnelse og Anerkjendelse fra mange sider, fra de høie Steder som fra de lave. Som han var agtet og paaskjønnet af sine Overordnede, var han æret og afholdt af sinde Undergivne, thi han var en retfærdig og billigtænkende Mand. Hans Minde vil leve med Ære hos Alle, der kjendte ham, som hos dem, der forstode at skatte hans Værd.'²¹ Rudolph Rothe døde 30. januar 1877.

Noter

1. Artiklen bygger på studier af arkivmateriale om R.R. og noter til brug for et foredrag, jeg holdt i Havehistorisk Selskab marts 2012.
2. Inspektoratet for de kongelige Haver, Frederiksborg jounalsager 1863-1871, F26-210 G- No 67- 1863-63, Rigsarkivet. Arkivalierne indeholder bl.a. korrespondancer om Frederiksborg slots-haves status og fremtidige pleje. Samt Overhofmarskallatets arkiv II H 40, Overdirektoratet for de Kongelige Haver, Kjøbenhavn 27. Octbr. 1849, Rigsarkivet. Arkivalierne indeholder korrespondancer om havernes administration og pleje.
3. Biografiske oplysninger fra W. Rothe, Mindeblad om Rudolph Rothe, Det Kongelige Bibliotek.
4. Fond til fremme af videnskabelige, kunstneriske og uddannelsesmæssige interesser, 1765-1846.
5. R. Rothe, Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med hensyn til Driveriet og den skønne Haugekusnt, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Over-Italien, Frankrige og Holland, 1828, ss.10-89.
6. Den eksisterende have på Sanssouci og Rothes dagbogsnotater var meget inspirerende, da planerne for renovering af frugthaven i Bernstorff Slotshave skulle udvikles.
7. Op.cit., s. 73.
8. Op.cit., ss. 21-30.
9. Op.cit., s. 55.
10. Op.cit., ss. 62-63.
11. Igen blev Rothes beskrivelser, nu af orangerierne på Sanssouci, af stor betydning for arbejdet med dette projekt.
12. Op.cit., ss. 37-46.
13. Op.cit., s. 89.
14. Op.cit., ss.76-88.
15. Op.cit., s. 98.
16. Op.cit., ss. 176-177.
17. Op.cit., s. 189.
18. Overhofmarskallatets arkiv II H. 40, Overdirektoratet for de Kongelige haver, Kjøbenhavn 27. Octbr. 1849, Rigsarkivet. Se note 2.
19. Rudolph Rothe, Op.cit. ss. 105-106.
20. J.A. Dybdal, nekrolog over Rothe, Tidsskrift for Havevæsen, aug. 1877.
21. Illustreret Tidende, nr 907, nekrolog, Kjøbenhavn d. 11 Februar 1877.

Litteratur

- Bruun og Lange, *Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919*, København 1920
- Carlsen, Alfred, *De kongelige Haver, Alm. Dansk Gartnerforening, Jubilæumsskrift, 1887-1937*
- Departementstidende, No 18 den 20. Marts 1852 (loven om statshaverne)
- Dybdahl, J.A., 'Rudolph Rothe', i: *Tidskrift for Havevæsen*, 1877
- Helweg, L., 'Rudolph Rothe', i: *Dansk biografisk Lexikon*, 1900
- Hendeliowitz, Jens, *Danmarks Kongelige Haver*, Hillerød 2005
- Petersen, A. (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*, bind I-III, 5. udg., København 1945-48
- Rothe, Rudolph, *Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med hensyn til Driveriet og den skønne Haugekunst, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Over-Italien, Frankrige og Holland*, København 1828
- Rothe, Rudolph, *Landskabsgartneriske Betragtninger over Danmark*, København 1853
- Rothe, Rudolph: Privat Arkiv 1835-1862, Rigsarkivet
- Rothe, Rudolph, diverse artikler i *Have-Tidende*, 1835-43
- Rothe, Vilhelm: Mindeblad om Rudolph Rothe, Det Kongelige Bibliotek 1877
- Tholle, Johannes, *Danske Gartnere. En Række Typer og Tidsbilleder samlede i Anledning af Almindelig Dansk Gartnerforenings Fyrretyve-Aars-Jubilæum*, København 1927

Blomstereng ved klosterhaven
1 Reichenau

KARIN ESMANN KNUDSEN

Haver – en tredje natur

Selv i nutidens overflodssamfund, hvor der ikke længere er rationelle grunde til det, er der en forventning om at haven skal holdes i orden. Og denne orden bliver oprettet ved brug af den erhvervede skelnevne mellem godt og ondt. Planteskolens nyttige vækster er gode, og ukrudtsplanter er dårlige. Pindsvin er gode, og husskader er onde. Sommerfugle er gode, hvepse er onde. Græs er godt, og mos er skidt. Der er en grum sandhed i, at det var netop denne evne som fik os kylet ud af Paradisets Have. (Ejrnæs 2016: 87)

Sådan skriver Rasmus Ejrnæs i sin bog *Den uendelige have* (2016). Det er en anderledes havebog, der handler om at opgive plan og kontrol i haven og i stedet omskabe den til et sted, hvor man kan hengive sig til sin nysgerrighed og iagttage naturens egne processer. I den uendelige have skaber man plads til insekter og vilde planter - og den planløse væren. Rasmus Ejrnæs er forsker på Institut for Bioscience ved Aarhus Universitet, og han har stået i spidsen for forskningsprojekter, der dokumenterer antallet af arter og undersøger mulighederne for fremme af biodiversitet.

Det er bemærkelsesværdigt, at han i sin argumentation griber tilbage til den kulturelle forestilling, der ligger bag ideen om en have, det sted, hvor mennesket ideelt levede i samklang med en mangfoldighed af arter, nemlig paradiset. Ejrnæs' udgangspunkt er den traditionelle opfattelse af haven som et sted, hvor mennesket skaber orden, og det særlige ved hans argumentation er, at han sætter denne orden i forbindelse med syndefaldet, hvor mennesket ved at spise af kundskabens træ lærte at skelne mellem godt og ondt. For Rasmus Ejrnæs er ukrudt ikke en iboende egenskab ved visse planter, men et begreb, der betegner det uønskede. Heroverfor står paradiset for det sted, hvor der er rum for, at alle arter lever side om side i fredfyldt harmoni, en balance der altså brydes ved syndefaldet.

KARIN ESMANN KNUDSEN · Cand.mag., Ph.d. Lektor emeritus

Også professor ved Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning ved Københavns Universitet, Per Gundersen, opponerer mod at dele havens vækster op i ønsket og uønsket og lade haven fremtræde som velfriseret natur. Han har lavet beregninger over, hvor meget CO₂ man kan binde i haven ved ikke at rive haveaffaldet sammen og køre det væk. Og det er faktisk en del. Derfor er det nye haveideal for ham tilgroede vildnis med nedfaldne blade og rådnende stammer, frodighed, vækst og forfald i en evig cyklus, og som et sådant lille naturområde indgår hans egen have på villavejen. Ikke nok med at det binder CO₂, kvasbunker og skovbund, det skaber også levesteder for insekter og smådyr. ”Haveaffald findes ikke i min ordbog”, slår Per Gundersen fast.

Vild med vilje hedder et af de projekter som Ejrnæs har indgået i, og det er blevet et begreb som mange haveejere har taget til sig i lyset af de moderne udfordringer, som klimaforandringer og biodiversitetskrise medfører. Dermed er der startet et opgør med en århundredlang opfattelse af, hvad en have er. I takt med at de nye tanker vinder frem, vil fremtidens have måske knytte sig til et skønhedsbegreb, der værdsætter biodiversitet, insekter, kryb og fugle, og hvor man har øje for skønheden i en vildtvoksende græsplæne med mælkebøtter og tusindfryd, skønheden i en træstamme med svampe i alle farver og glæden ved at gå på opdagelse efter nye spirer og ukendte selvsåede arter.

At skabe orden

Hvorfra stammer så de haveidealer, der hidtil har været fremherskende? Begrebet *trede natur* er siden renæssancen blevet anvendt om den særlige udveksling mellem menneske og natur, som haven udgør. Sandsynligvis er termen inspireret af Cicero, der talte om en første og en anden natur. Den første natur omfatter den vilde, uforarbejdede natur som også er gudernes territorium. Den anden natur er det kulturelle landskab, dvs. både agerlandet, det urbane landskab og hele infrastrukturen. De italienske renæssancehumanister tager denne inddeling fra antikken op og betegner haver som en tredje natur, idet de udgør en ganske speciel form for kultivering. Haver er mere sofistikerede, mere gennearbejdede og mere komplekse i vekselvirkningen mellem kultur og natur end det kulturelle agerlandskab (Hunt 2000: 32ff).

Haver er altså her defineret ved menneskets æstetiske forarbejdning af et afgrænset stykke natur, hvor udvalgte vækster dyrkes og placeres efter bestemte strukturer eller principper. Væksterne kan være hjemmehørende på den lokalitet som haven udgør, eller de kan være indført

Klostergården i Laterankirken i Rom

fra andre områder, måske langvejs fra. De kan være til nytte og tjene til livets ophold, eller de kan være fri for andre formål end at være til pryd og glæde for sanserne. Både forekomsten af fremmede arter, balancen mellem nytte og pryd og den orden, som væksterne placeres i, veksler gennem den historiske udvikling. Ud fra de overordnede principper for denne orden, kan man fra middelalderen til i dag tale om tre klassiske perioder i havehistorien.

Middelalderens haveform kan karakteriseres som *Guds orden*. I denne haveform peger alt mod det himmelske. Haven sættes i forbindelse med Edens have, men dette paradys på jord opfattes kun som foreløbigt. Grundformen er den lukkede klosterhave, og struktur, planter og livet i haven danner en samlet betydning. Den er i sin grund allegorisk, idet interessen fuldt og helt samler sig om det hinsidige, som haven skal spejle, og dens forskellige elementer har helt faste betydninger. Vandet er det livgivende, og klostergården er da også bygget op med en brønd eller lignende der danner centrum for en firedeling.

Denne deling refererer til skabelsesberetningen: "Der udsprang en flod i Eden til at vande haven, og udenfor delte den sig i fire hovedstrømme" (1 Mos 2,9-10). Haven er til stille kontemplation og bøn, eller den er til nytte, til dyrkning af daglige fornødheder og helbredende planter. Også nyttehavens organisering peger opad, idet antallet af bede refererer til hellige tal. I løbet af den lange periode, som strækker sig over mere end 1000 år, sker der en gradvis verdsliggørelse af haven, og den bliver i litterære værker rum for høvisk kærlighed og også mere grovkornet erotik.

Både i de fysiske haver og i litteraturens haver afløses den konsekvente bortvendthed fra verden gradvist af *menneskets orden*, idet den periode sætter ind, som er blevet betegnet som begyndelsen til det moderne, karakteriseret ved at mennesket er udgangspunkt og målestok. Denne haveform grundlægges med den italienske renæssancehave fra slutningen af 1400-tallet. Haven åbnes, det menneskelige blik og centralperspektivet kommer til at spille en rolle, og menneskets kontrol viser sig i de formklippede vækster og geometriske strukturer i stisystemer og parterrehaver. Haven er i denne form til for mennesket, en lysthave, der pirrer alle sanser, men også har et intellektuelt betydningsniveau som en fortælling, hvor endemålet er en højere erkendelse. Vandet er her som tidligere livets kilde, men ikke i en kristen tolkning. Vandet bliver også til det element i haven, hvor mennesket

Palazzo Farnese, Caprarola. Formklippet parterrehave,
antikke skulpturer og fontæner

Landskabshaven i Stowe med græsningslandskab,
fritstående træer, enkeltvis eller i grupper, palladiansk bro og gotisk hus

kan demonstrere sit herredømme over naturen i tekniske nyudviklinger, der gør det muligt at styre de imponerende fontæners vandtryk og højde og i de store spejlbassiner, hvor der leges med perspektiviske illusioner. Dette viser sig i haverne efter 1600-tallet, hvor de kommer til at repræsentere magten, som det især sker i den franske have med dens aksefasthed og sigtelinjer langt ud i horisonten, et udtryk for det absolutte monarki.

I første halvdel af 1700-tallet organiseres haven med udgangspunkt i det engelske bakkede landskab efter naturens buede og organiske linjer og naturlige slyngede vandløb – eller kunstige søer, der falder naturligt ind i landskabet. Denne haveform kan betegnes som *naturens orden*, til trods for at den ikke er mindre iscenesat end den foregående. Ideologisk set er grundlaget oplysningstidens tænkning om naturretten, hvor naturbegrebet har en videre betydning end den omgivende natur og indsætter det rationelle menneske og dets myndighed som højeste instans. Den vender sig mod den foregående haveform, der anses for at være autoritær ved i sit formsprog at understøtte magten. Denne nye haveform eksporteres efterhånden til resten af Europa og kommer til at udgøre rammen om menneskets følelsesliv. Den er med til at etablere en forbindelse mellem den ydre og indre natur og bliver i Danmark betegnet som romantisk. Landskabshaven er bygget op omkring vandringen langs slyngede gange med overraskende udsigter

undervejs. Den føres videre i præstegårdshaverne og i byernes parker med store græsplæner og grupper af træer, der får lov at vokse frit, og den er i det hele taget grundlæggende i nutidens forståelse af, hvad en have er.

Orden kontra kaos – eller kontrol kontra frihed

I havehistorien synes det at være en gennemgående forestilling, at rette linjer, akser og symmetri signalerer magt, kontrol og autoritet, mens bløde, organiske linjer giver rum for menneskelighed, frihed, demokrati, det subversive og antiautoritære. Forestillingen om en kulturens ordnende, disciplinerende og overgribende rolle kontra naturens frigørende og vilde, måske farlige kræfter kan tolkes som orden kontra kaos eller som overgreb kontra frihed, alt efter personligt, æstetisk, politisk eller historisk udgangspunkt. Havens orden udgør fra tidlig tid modsætningen til den omgivende ukontrollable natur, der var farlig og frygtindgydende, men i den historiske udvikling i stadig højere grad blev genstand for menneskelig kontrol. Ciceros første natur transformeredes til agerlandet, den anden natur. Men den farlige og frygtindgydende natur omtaltes af Cicero også som gudernes territorium. Den var hellig, og i de tidligste civilisationer i ørkenområderne i den nære Orient var vandet, der skabte mulighed for grønne områder og dyrkning af jorden, et symbol på gudernes velsignelse. Fascinationen af naturen som et mystisk og mytisk sted bliver ved at være til stede op gennem havehistorien. Men i 1700-tallets tidsånd, som er præget af oplysningstiden, har naturen mistet sine dæmoniske kræfter, og man inddrager den i havens æstetiske orden som et princip om naturgroethed. Man iscenesætter naturen i en stiliseret udgave og hylder netop bruddet med de formelle principper som en frihed, der – i modsætning til den franske enevælde – kommer til at repræsentere demokratiske principper.

Men selv om de tidligere århundreders haver var formelle, geometriske og formklippede, så indgår der også i dem en fascination af den vilde natur, der forlenes med magiske kræfter. I litteraturen optræder den vilde skov i Lorris og Meuns *Roman de la Rose* (Roseromanen 1236-80), i Dantes *Divina Commedia* (Den guddommelige komedie 1321), og i Colonnas *Hypnerotomachia Poliphili* (Poliphilos drøm 1499). De tre værker repræsenterer trin i overgangen fra middelalder til renæssance, og i alle tre foretages med skoven som udgangspunkt en rejse frem mod et helligt mål: hos Dante er det himmelrosen,

i Roseromanen er det den høviske eller erotiske kærlighed, og for Poliphilo er det erkendelsen af livets mening og naturens hemmeligheder. Dvs. en udvikling fra et kristent til et mytisk forhold til kærligheden og naturen.

Tilsvarende i de fysiske haver: I mange italienske renæssancehaver har vi på den ene side kunstens have, en formel have med formklippede buske og hække, bassiner, fontæner og vandkanaler samt skulp-

Villa Lante er en af de italienske renæssancehaver, hvor vandringen fra den formelle parterrehave og op til grotten er velbevaret, en symbolsk vandring fra det menneskelige til naturens hemmeligheder

turer af forskellige slags. På den anden side har vi naturens have, en omkringliggende *bosco*, hvor tæt skov og jagtstier dominerer. Men også inden for den formelle del af haven har naturelementerne spillet en rolle. Vandringen i mange italienske renæssancehaver kan opfattes allegorisk som en initiationsproces, hvor vandreren fra den menneskeskabte orden gennem labyrintiske mønstre ledes frem til vandets udspring, kildegrotten. De italienske renæssancehaver i de bjergrige områder omkring Rom er anlagt i terrasser, og skal indtages nedefra, netop fordi de indeholder denne allegoriske betydning.

Labyrinter

Den hemmelighedsfulde magi som renæssancehaverne således kommer til at indeholde, forsvinder selvsagt i det omfang, haverne i slutningen af 1600-tallet i stadig højere grad kommer til at repræsentere magten. I den repræsentative have blev muligheden for individuel sanselighed, eftertænksomhed og privathed skubbet ud i de afgrænsede *bosquettes* (busketter, små lukkede haver i haven) og i haveanlæg omkring stadig mindre slotte, hvor man kunne trække sig tilbage og dyrke det intime og magiske, som man kan iagttage det i fx haven omkring Versailles. Busketterne kunne yde beskyttelse mod nyfigne blikke, og i haven anlagdes også en labyrint, som optog traditionen fra middelalderens *Roman de la rose* og den tidlige renæssances *Hypnerotomachia Poliphili* som et rum for vejen mod romantisk kærlighed. Anlæggelsen af en sådan labyrint kan betragtes som en modvægt mod parkens i øvrigt stramme geometriske logik.

Labyrinten er en menneskelig konstruktion, der under store forhindringer og muligheder for at gå vild leder vandreren frem mod et mål. Traditionen går flere tusind år tilbage og er fyldt med symbolik, både religiøs og verdslig: pilgrimsrejser, initiationsprocesser, død og genfødsel, moderskødet, livets og naturens hemmeligheder, kærlighed, undfangelse og frugtbarhed (Fisher 2009: 4).

Kunsthistorikeren Christian Elling, der har skrevet hovedværket om den danske romantiske have, den betegnelse, som haver, der er anlagt efter *naturens orden*, får på dansk grund, pointerer princippet om kontrastvirkninger i denne haveform i sin bog, der netop hedder *Den romantiske Have* (1942). Han henviser bl.a. til digteren Jens Baggesens krav om, at haven skal være ”en elysisk Labyrinth af bestandige Naturafvexlinger” (Baggesen 2010: 50). Berømt er Baggesens udfald mod de rette linjer, der organiserer militærbyen Mannheim i Baden Württemberg, som han besøger på sin Europarejse i 1792-93, og som han skildrer i *Labyrinten*. De labyrintiske linjer trækkes frem som det ideal, der danner modvægt mod den geometriske orden, som karakteriserer byen.

Man kan tale om, at de snoede og bugtede linjer, der også er naturens linjer, bliver den nye orden. Forholdet vendes her om: Geometrisk orden, som er ensbetydende med militær, diktatorisk kontrol og ensretning, betegner menneskets dominans over naturen, hvis iboende orden – det slyngede, naturgroede og labyrintiske – derved ødelægges. Det er dog ikke blot et spørgsmål om smag og æstetik. Bogens titel,

Labyrinten, refererer også til, på hvilken måde Baggesen som rejsende gennem Europa nedfælder sine oplevelser. De mange omveje, kringelkroge og spontane indfald, der kendetegner hans prosa, er netop et opgør med en klassicistisk stil, der følger regler og normer, til fordel for en hyldest til det labyrintiske, der kendetegner det følende individs tankegang, som Baggesen identificerer sig med. Det arkitektoniske bliver en måde at opleve og udtrykke sig på:

Mine Meeninger gaae ikke paa Riim, og i mit Hierte staae
 Følelserne uhækkede, ubeskaarne, uindflettede som Træerne
 i en Skov, og som Blomsterne paa Marken. Jeg gaaer, som jeg
 kan; og deiser meer end spanker igiennem min Labyrint.
 (Baggesen 2010: 309)

Den formelle have, den velplanlagte by, den militære parade og den regelbundne skrivekunst er sider af samme sag og hæmmende for en fri og original sjæl, hvis tanker, meninger og følelser sammenlignes med det naturgroede og labyrintiske. Også i sine bevægelser adskiller digteren sig fra det foreskrevne. Han "deiser meer end spanker", følger ikke de planlagte ruter og den styrede vej. Han tager afstand fra de lige linjer og hylder det bugtede og labyrintiske.

Baggesens overvejelser over det labyrintiske er moderne, og han kan siges at foregribe en civilisationskritik. På mange måder kan man karakterisere den periode i havekunstens historie, der indledes i slutningen af 1800-tallet som *civilisationens uorden*, i det omfang den er kendetegnet ved, at haven som grønt område danner et alternativ i industrialiseringen og urbaniseringen, fx parkerne i de store byer, hvor udviklingen nødvendiggør omfattende byfornyelser. Her i starten af 2000-tallet er diskussionen om menneskets styring af naturen kommet på dagsordenen. Menneskets indvirkning er blevet så omfattende, at det ikke længere giver mening at tale om en autentisk natur uden for mennesket. Naturen er tæt sammenvævet med civilisationen. Det giver voldsomme udfordringer med klimaforandringer og biodiversitetskrise. Det afspejler sig også i digteriske refleksioner over labyrinten fra sidste halvdel af 1900-tallet og starten af 2000-tallet.

I *Del af labyrinten* (1982) gør Inger Christensen sig overvejelser over det at stå uden for verden eller være en del af den. Hun bruger også labyrinten som billede og sammenligner den med et møbiusbånd, der snor sig og går ind i sig selv, en slags fælles tankegang, der forbinder os med verden, og som for børn er reelt eksisterende i legen, der både er en fiktiv og reelt eksisterende virkelighed. Inger Christensen skriver

sig op imod den tankegang, at mennesket styrer verden omkring sig: ”Jeg tænker, altså er jeg”. I stedet opstiller hun et tankeeksperiment og omformulerer dette René Descartes’ diktum således, at mennesket bliver en del af labyrinten, at det er midt i og en del af sin omverden. I *børnenes leg vendes* kaos til noget positivt:

Labyrinten som en slags fælles tankegang, et møbiusbånd mellem mennesker og verden – og i den slags labyrinter er det egentlig kun børnene der færdes hjemmevant: de hæver nemlig fortryllesen ved at gøre den til virkelighed. (I. Christensen 1982: 62)

Et tredje litterært eksempel, der reflekterer over labyrinten, er fra begyndelsen af 2000-tallet. Amalie Smith griber i sin essaysamling *Et hjerte i alt* (2017) fat i Inger Christensen udsagn og føjer et handlingsperspektiv til, et opgør med traditionelle opdelinger, hvor mennesket og dets tankevirksomhed sættes over alt andet. Vi er en del af labyrinten. Hos Amalie Smith kommer et nyt natursyn frem og først og fremmest et nyt syn på forholdet mellem natur og menneske:

Vi har talt om naturen, som om vi står uden for den. Vi har delt verden op i ånd og materie og lavet en skala imellem dem: ren ånd øverst, under den mennesker, under os dyr, under dyr planter, nederst mineraler og skidt – ren materie. Vi har delt verden op i levende og dødt. Vi har delt mennesket op i bevidsthed og krop. Tanke og følelse. Vi har delt vores arbejde op i håndens og åndens arbejde. Vi har følt os overlegne i verden. Da Descartes skrev ”Jeg tænker, altså er jeg”, gjorde han det klart, at det, der ikke *tænker* som os, heller ikke *er* i samme grad som os. Uden sprog findes ingen rigtig bevidsthed. Vi har tænkt, at naturen ikke skriver digte. I dag ved vi, at vi har kommunikation, planlægning og beslutninger til fælles med både dyr og planter. Muligvis også metaller, muligvis også maskiner! Men også mennesker er bygget af grundstoffer – vi er naturen der skriver digte! (Smith 2017: 2-4)

Amalie Smith viderefører Inger Christensens udsagn om at være en del af labyrinten med henvisningen til møbiusbåndet, hvor enderne mødes, vrider sig uden start eller slutning, for- og bagside. Det bliver en metafor for båndet mellem mennesker og verden, der tænker i kraft af et fælles sprog. Møbiusbåndet står for fællesskab mellem alle levende væsener, fællesskab mellem levende organismer og dødt materiale. Alt er ligeberettiget, og mennesket har ikke en specielt privilegeret plads her:

Mennesker er forbundet med verden gennem sansning og handling og gennem sprog og tænkning. Tænkning adskiller ikke mennesker fra verden. Tænkning er verden, der tænker i menneskeform. (Smith 2017: 4)

Den uendelige have

Med disse digterisk-filosofiske overvejelser over labyrinten nærmer vi os de svar på moderne udfordringer i forhold til haven, som vi indledte denne artikel med. Rasmus Ejrnæs taler om begrebet den uendelige have, der måske kan siges at udgøre et labyrintisk møbiusbånd mellem mennesker, planter, insekter, dyr, i det hele taget omverdenen. I den uendelige have ophæves traditionelle normer og grænser i rum og tid, og haven kommer som middelalderhaven til at stå i en højere sags tjeneste. Ikke i form af en kristen Gud og en virkelighed i det hinsidige. Men i en dennesidig forbundethed, der sikrer omsorg for jorden med dens mangfoldige arter og en bevidsthed om et ansvar, der rækker ud over det enkelte menneskes levetid:

Pluk endelig de modne solbær og gem smagsbomben på syltetøjsglas til en sur vinterdag. Men sæt også tid af til at sidde og høre græsset gro, svimle over æbleblomsternes rosenrødme, se humlebierne besøge havens blomster, opdage myrerne som knokler med at passe tuens æg og larver og se en blå mosaikguldsmed jage langs hækken. Derved opstår en anden sammenhæng end den man kan planlægge sig til. Derved opstår oplevelsen af at naturen hænger sammen på tværs af matrikelskel, henover årstider og år og endda på tværs af den fysiske grænse som adskiller os mennesker fra resten af verden. Vi deler pindsvin med naboen, blåfugle med villakvarteret, flagspætter med bydelen og mursejlere med Afrika. Hele dette fine netværk af livstråde rækker langt tilbage i tiden og fortsætter længe efter vores korte tid på Jorden rinder ud – og lige dér, uden at vi skal nogen andre steder hen, begynder den uendelige have. (Ejrnæs 2016:99-100)

Litteratur

- Alighieri, Dante (2000). *Dantes guddommelige komedie* [*La Divina Commedia*, 1321]. På danske vers af Ole Meyer. København: Gyldendals Bogklubber.
- Baggesen, Jens (2010 [1792-93]). *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweiz og Frankrig*. København: Gyldendal.
- Christensen, Inger (1982). *Del af labyrinten. Essays*. København: Gyldendal.
- Colonna, Francesco (2005). *Hypnerotomachia Poliphili: The strife of love in a dream*. Oversat af Joycelyn Godwin. London: Thames & Hudson.
- Ejrnæs, Rasmus (2016). *Den uendelige have*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Elling, Christian (1979 [1942]). *Den romantiske have*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Fisher, Adrian (2009). *Mazes and Labyrinths*. Oxford: Shire Publications Ltd.
- Harrison, Robert Pogue (2008). *Gardens: An essay on the human condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Harvey, John (1981). *Medieval gardens*. London: B.T. Batsford Ltd.
- Hunt, John Dixon (2000). *Greater perfections: The practice of garden theory*. London: Thames and Hudson.
- Knudsen, Karin Esmann (2019). *Paradis på jord. Havernes kulturhistorie*. København: U Press.
- Lazzaro, Claudia (1990). *The Italian Renaissance garden: From the conventions of planting, design, and ornament to the grand gardens of sixteenth-century central Italy*. New Haven & London: Yale University Press.
- Lorris, Guillaume og Jean de Meung (1962). *The romance of the rose*. Oversat til engelske vers af Harry W. Robbins. New York: E.P. Dutton & Co., Inc.
- Omdannede haven til CO₂-lager: "Haveaffald findes ikke i min ordbog" – Danmarks Naturfredningsforening, tilgået 02.12.2020
- Rogers, Elizabeth Barlow (2001). *Landscape design: A cultural and architectural history*. New York: Harry N. Abrams, Inc.
- Smith, Amalie (2017). *Et hjerte i alt*. København: Gyldendal.
- Strabo, Walafrid (1966). *Hortulus* [o. 840]. Pittsburgh, Pennsylvania: The Hunt Botanical Library.

ROSE MARIE TILLISCH

Haven og mennesket

– *homo hortulus*

Forfatteren til denne artikel deler ud af sin teologisk-historiske viden og praktiske erfaring om havers synergi med de mennesker, der kommer i den. Have og menneske former hinanden. I samarbejde med to plejehjem inviteres beboerne året rundt ind i hendes ”gammeldags” have. Mødet med en have fyldt med blomsterbede, bier og brændenælder, farver, dufte, frugt og fuglekvidder eller efterårsløv og forårets spirer bringer erindringer frem og stor glæde. At smukke haver heler et menneskes sind, måske tydeligst hos sårbare mennesker, er en erfaring der går tilbage til oldtiden, og den erfaring er det stadig væsentlig at huske på og åbne op for.

Lidt om beskyttende haver

Havearbejde er afgørende for livet. For helbredets og rekonvalescensens skyld bør man anlægge en have, ikke i afstand fra huset, men i nærheden af det, hvor den giver glæde til øjnene og behag til lugtesansen. Og den skal ligge i læ fra tærskelpladsen, så planterne ikke dræbes af avner derfra.¹

Sådan skrev Florentino om køkkenhaven. Nu har vi ikke avner fra tærskelpladser at skulle tage os i agt for længere, men nok andre faktorer, som trafikerede veje og brugen af round up, der begge på forskellig vis kan tage livet af en have enten ved støj eller gift. På det smukke Ærø, der ellers har dejlige haver og stokroser nok, har jeg langs landevejen i den skønneste sommertid set en brun have. Den ligger ud til vejen og det ser ud til at den bliver passet ved at der bliver hældt round up ud over alt levende. Det er som at se ind i denne husejers helvede, at se på haven. Det gør ondt langt ned i jorden, langt ind i sjælen.

ROSE MARIE TILLISCH, cand.theol., ph.d., vidensmedarbejder i Folkekirken
Uddannelses og Videnscenter, forfatter, haveelsker og præst

Måtte dette menneske dog en dag vågne op til, om ikke andet, så dog til at lade ukrudtet gro.

Florentino levede i første halvdel af det 3. århundrede efter Kristi fødsel, altså imellem årene 200 og 250. Han stammer sandsynligvis fra Bitynien, den nordlige del af det område der nu om dage hører til Tyrkiet op mod Sortehavet. Han var romersk statsborger men skrev, som man oftest gjorde i det romerske rige, på græsk. Florentino er forfatter til *Georgica* på 11 bøger, der danner grundkilde til det senere *Geoponica*, en antologi der samler viden om haver og landbrug op gennem hellenistisk tid. Fra det 6. århundrede citeres han for tilknytning til Firenze, deraf navnet Florentineren.² Han fortsætter med at skrive om lysthaven:

Hvis du vil anlægge en lysthave, skal du vælge et passende sted. Det skal være blandt gårdens bygninger, hvis der er plads. Hvis ikke, så tæt på dem, ikke kun fordi de der bor på gården har fornøjelsen af at se haven, men også fordi havens luft vil gøre ejendommen sund. For luften trækker som i et åndedræt det indenfor der stiger op fra planterne.

Haven skal være helt omsluttet af en mur eller en anden indhegning. Plant ikke tilfældigt eller på en forvirret måde, idet du så at sige stoler på kontrasterne mellem planterne for at give skønhed.

I stedet skal du plante hver slags på sit eget sted, så de mindre ikke bliver overvældet eller frataget næring af de større. Fyld mellemrummene mellem træerne med roser, liljer, violer og krokus, planter, der er de mest behagelige og indbydende i udseende, aroma og brug – og som også er nyttige for bier.

Hus og have er som et samlet åndedræt. De er i hinandens bevidsthed og påvirker hinanden. Om det er køkkenhave eller lysthave, ja så skal de ligge tæt på de bygninger menneskene bor i, for at mennesker og levende væsener, planter og dyr, der lever der, får størst glæde af hinanden. Hvad Florentino skrev dengang, gælder også nu. Haver anlagt med duftende blomster og nyttige urter tæt på vore huse er helende for de mennesker og dyr der kommer der. Det har mennesket vidst fra arilds tid. Haver har indgået på forskellig vis i civilisationerne de sidste mindst 4000 år.

Når vi rekonvalescerer er vi i bogstavelig forstand i gang med en proces hvor vi bliver stærkere efter en overstået sygdom eller operation. Til det har vi brug for haver, der er tæt på os. Ja, selv de bygninger vi bor i, har godt af at ligge tæt på haven, for det bliver også de sundere af.

Fra min barndom husker jeg Kommunehospitalet i København, hvor min morbror og hans familie en overgang havde embedsbolig. Der var de smukkeste anlagte haver til patienterne. Dengang vidste jeg ikke at grundplanen, forholdet mellem bygningerne og de grønne anlæg, var inspireret af en årtusind gammel klostertradition. Men fra det lille øjeblik det lykkedes at snige mig ind i patienthavens midte vidste jeg, at her er godt at være. Men haverne var jo til patienternes gavn, ikke til et barn, der tilfældigt var på besøg. Alligevel blev det et glimt af evigheden, dette barn fik der midt i København omkring 1959-60. Roser og lavendler duftede, vinden luftede gennem løvet. En stemning af ro drog mig ind på forbudt territorium trods påbuddet om ikke at forstyrre. Indtil da havde jeg kun sjældent forladt mit fødested og barndomshjem. Hjemme var haven mit tilflugtssted og huset min tryghed. Busturene til Frk. Jespersens børnehave i Pennehave eller til dans hos fru Bengtsson i Hotel Marina i Vedbæk var nødvendige forstod jeg, men ikke noget mit barnesind satte pris på. Et ophold på Usserød sygehus med et brækket ben var et langt mareridt på trods af

rare fremmede mennesker der omgav mig. Besøgene i højtiderne hos mine bedsteforældre derimod var eventyrlige: min farfars cigarrøg og vinbjergsnegle der gik på sand i spisekammeret det ene sted, og min mormors have med frugttræer der var gode at klatre i og loftet hvor man kunne gemme sig i en støvet lugt af vinterpels.

Men selv om jeg havde prøvet verden uden for haven, var jeg ikke just rejsevant. Mine lege var ellers bevidste nok om at verden fandtes. De foregik med krigsskibe lavet af halve valnøddeskaller der sejlede mod verdens ende for at erobre den. De nåede dog ikke længere end til brændenældehaven, når de i regnvejr sejlede ad grusvejens små kanaler; inde i buskene var jeg i tørvejr. Sammen med min krigshund, VovVov, var jeg en general der med sine energiske tropper lavet af egetviste sørgede for at holde alt ondt på afstand.

Derfor var det en odysseé at tage toget fra Rungsted Kyst station til det mørke og sodede Nørreport, og fodslæbende gå langs hegnet til Botanisk Have i stedet for at komme indenfor og løbe omkring i alle de herligheder der så tydeligt gemte sig bag. Strækningen fra Nørreport til kommunehospitalet er kort, når man ser den på kortet, men at gå fra helvedesdybet og så straks efter at skimte et uopnåeligt paradis på den anden side hegnet, opleves af en femårig som mindst en evighed. Men endelig krydsede jeg, med mors varme hånd i min, Øster Farimagsgades frådende hav af cykelklokkebimlende cyklister og drønende biler. Og så med ét, inden for de uigennemskuelige høje mure, kunne jeg ånde frit igen blot ved synet af hospitalshaven. Den var en åbenbaring af farver og dufte og små bevægelser. Den tog imod mig som en gammel ven. Hospitalshaven gjorde mig tryk på min udfærd, men rigtig glad blev jeg først da jeg var vel hjemme igen.

Menneskets velbefindende er, vil jeg påstå, afhængig af adgang til haver, musik eller andet der forbinder os med ånd. Skønhed er en smagssag. Hver have rummer sin skønhed. De giver glæde til øjnene, fred til sjælen og behag til lugtesansen – og de bringer erindringer om det gode frem og gør hver enkelt stærkere. Haver trives bedst når de er indhegnede, så er de beskyttet fra de hårde vinde, der ellers kan lægge dem ned. Og mennesket trives også bedst i disse indhegninger. Haverne beskytter os, ligesom indhegningen beskytter haven. De er ikke alene gode for os mennesker, men også for de insekter og dyr der holder til i haverne, bier, pindsvin, snoge, tudser og biller. Haver er afgørende ikke alene for menneskelivet, men for livet i sig. Det skriver jeg gerne under på sammen med Florentino.

For jeg ved det af erfaring. Den gamle have jeg voksede op i har de kvaliteter Florentino fremhæver. Skæbnen har villet at jeg igen, hvor jeg er i mormor-alderen nu bor i den samme have. I de år af mit liv, hvor jeg havde bragt mig i en situation, der forhindrede mig i at komme jævnlige i haven, blev det erindringen om haven, dens skiftende skønhed, dens solmodne solbær og let viltre sjæl, der gav mig styrke til at forandre mit liv. Erindringen midt i det grumme jeg da var havnet i, hjalp mig til at finde vej tilbage til barndommens paradis.

Lidt ligesom når vi i Bernhard Severin Ingemanns salme *Julen har bragt velsignet bud* synger: *"I dag blev vor kære frelser fød og paradisvejen fundet."* Bernhard fortæller i sin *Levnedsbog* at han 10 år gammel mistede sin far nytårsaften. Han stod ved sin fars seng og græd og ville ikke væk derfra. Hans barndoms paradis gik i opløsning. Til gæstebudet efter faderens begravelse, hvor Bernhard var blevet iskold af at sidde i en vinterkold kirke, hældte den venlige præst vin op til den unge Bernhard. Præsten blev distræt ved med at hælde på, hver gang glasset var tomt. Bernhard sad efterhånden lidt omtåget og så lysere på det hele. Han så for sig hvordan han sad i en sommerhave sammen med alle mennesker han havde holdt af: faderen, moderen og mormoderen han havde mistet året før. Alle var levende og glade. På bordet stod æbler fra Livets Træ, og han forstod at han var i Paradiset... lige ind til lydene omkring ham, stoles skramlen, vækkede ham tilbage til virkeligheden. Men billedet af sommerhaven slog rod i ham og blev siden til et smukt litterært billede på menneskets vej tilbage til Edens have.

Senere som ganske ung, møder han for første gang et juletræ hos sin svigerfamilie. En ny tradition der kom fra Tyskland. Han læser juletræet ind i sit billedunivers som Livets Træ, et symbol på Paradis, som vi mennesker får del i gennem Jesus. Jeg har i mange år sat røde æbler på juletræet, nogle gange ægte pigeon-æbler, for det meste dog kunstige røde æbler, og undret mig over hvorfor, indtil sammenhængen gik op for mig: Æblet er et billede, som den litterære tradition og B. S. Ingemann har givet mig det fra samme salme, for vi befinder os i Edens have ved foden af Livets træ: *Grenen fra livets træ står skønt med lys som fugle på kviste. Det barn som sig glæder fromt og kønt skal aldrig den glæde miste.*

Nu, hvor barndomshaven er blevet min alderdomshave og min dagligdag, bringer den vedvarende overskud og livsglæde. Det har ført med sig, at min mand og jeg er blevet optaget af, hvordan den gamle have kan blive til glæde også for andre mennesker, der trænger til heling og skønhed.

Hvorfor paradís er en forladt have

Menneske og have hører sammen som ærter i ærtebælg, som hånd i handske, som sang i åndedræt, som frø i valmuekapsel, som fod i hose, som honning i krukke. Hvor der er mennesker, er der haver. Hvor der er haver, er der mennesker. Det første beboede sted på jorden var en indhegnet have. Sådan lyder den gammeltestamentlige grundfortælling. Menneske og have er uadskillelige størrelser. Alligevel skilles de ad. Mennesket jages i sit kundskabsbegær ud af Edens have og må med paradisiske indsigt møjsommeligt grave sig frem til sit eget paradís af de gulte sten. Stenene lægges indsigtsfuldt som indhegning til haven, så de stentunge modstandere forvandles til stabil mur, der giver beskyttelse og skygge. Ordet Eden er oprindeligt sumerisk og betyder "steppe" eller "ørken". Ordet paradís stammer fra persisk og betyder "indhegning". Når betydningerne sættes sammen, opstår et billede af Edens have som en oase midt i en ørken.³

Er enhver have et spejl af Edens have, formet efter menneskets erindring om paradís på jord? Som i en ørken der blomstrer, skyder haver op uforudsigelige steder, som om Edens haves frodighed gemmer sig i ethvert af jordens skorpes dybe lag. Som mælkebøtter gennem asfalt. Som om frodige haver er udtryk for de fire elementers, ild, vand, jord og lufts, inderste skønhedstrang.

Hvad sker der med mennesket og med haven, når de to uadskillelige skilles ad? De gror til og skyder i skov på hver deres måde, så de får svært ved at finde vej tilbage til hinanden. Mennesket kan nu ikke

se haven for bar indgroede træer. Træerne sætter sig som splinter og bjælker fast i øjenlåg og vipper og nager og gør ondt. Haven kan ikke heller finde rede i sig selv, men skyder forvildet med tornede vildskud og fejlskud og krat, så hverken bier eller pindsvin finder hvilested. De to vildnis, den forladte have og det forladte menneske, længes efter hinanden i en grad så det dybe vand strækker sine vandårer opad, mens mennesket lader sine arme strækkes elastisk lange med pilekviste indtil de mødes igen. En kilde springer. Nu kan der endelig vandes, drænes, beskæres, ryddes, flyttes, plantes og sås.

En ny have og et nyt menneske formes ud fra de vildnis de begge var blevet til i adskillelsen. Lidt af vildnisset i såvel sind som jord får lov at stå, for i det er der grøde. Kosmos opstår af kaos, så lidt kaos skal der være. Der skal være noget at tage af. Såvel have som menneske skal passes og plejes for ikke at gro til. Er de sammen, giver de hinanden så megen glæde, at de heler hinanden, der hvor kaos og vildnis før havde overmagt.

Haver er ikke som enge, folde, marker eller skove og alligevel er de næsten alle indbyrdes beslægtede. Slægtskabet mellem disse kultiverede områder er indlysende. For alle er de prægede af menneskehånd. Men haver er, forekommer det mig, en grad tættere på menneskene end en eng. Der er en gensidighed, en samhørighed mellem have og menneske, som det kan være svært at spore andre steder. Måske som i violinistens forhold til sin violin, eller som klovnens forhold til sin ansigtsmaling? De er ikke uden hinanden. De bliver til af hinanden. Violinisten er ikke violinist uden en violin, og violinen giver ikke mange toner fra sig uden en til at spille den. Klovnens mimik er ikke til før den hvide fedtsminke har tegnet ansigtet op med netop den stjerne om venstre øje, og sminken er en klat ligegyldig fedt, hvis ikke den smøres ud i jævne glidende lag på klovnens ansigt.

En nødvendig modsætning dukker op. For at bevare orden i det som mennesket lægger hånd på: Bygningen, haven, engen, skoven, må mennesket også drage omsorg for at bevare kaos: Urskov, urslette, urørken, urhav, urfugl, urfisk, urokse. Hvis mennesket får kontrol og får skabt menneskeligt kosmos i alting, mister mennesket både have og urskov, både kosmos og kaos. Det er som at blande lysets komplementærfarver: blandes regnbuens lysende gule med dens dunkle violette, bliver lyset gråt. Alt bliver til intet. Vi har brug for ørkenen, for at kunne indhegne haven og skabe oasen. Vi er nødt til at blive drevet ud af de paradiser vi skaber for at give plads til nye og for at kunne finde hjem igen.

Lidt om klosterhaver og præstegårdshaver

I de gamle cisterciensiske klosterhaver, som vi har haft en del af her i landet, indrettedes en helende sansehøve, der knyttede sig til klosterets infirmeri. Når man var kommet sig så meget af en sygdom, at man kunne sætte sig ud i en have, skulle man kunne nyde lavendlers og rosers duft og biernes summen. Helt særlige blomster og duftende urter knyttede sig til denne have.

Esrum kloster skriver fx på deres hjemmeside:

PARADIS PÅ JORD

Munkene i Esrum søgte at skabe paradys på jord ved at bringe orden i den vilde natur. En måde at tæmme naturen og bringe orden i kaos var at skabe et væld af smukke haver i og omkring det store klosterkompleks. I hjertet af klosteret omkring kirken lå paradishaverne med de hellige planter. Bag klostermuren lå også klosterhaven med medicinske urter, æblehaven, som også blev brugt til gravsteder, kålhaven og humlehaven. Munkenes mange haver sikrede at de kunne være selvforsynende som ordenens regler foreskrev.⁴

Det samme gælder for Løgumkloster og for Sorø, Vitskøl og Øm klostre. Smukke haver skabt på grundlag af Sankt Gallens benediktinske klosterplan fra det 9. århundrede. Haver og vandanlæg. Frugthaver,

der med bænke langs siderne samtidigt tjente til refleksionssted for de levende munke og nonner og som gravsted for de døde. Køkkenhaver med alskens spiselige og medicinske urter, bassiner med fisk og åkander og bække med rindende vand til at læske sjæl og legeme. Blomsterhaver fulde af dufte og farver anlagt tæt op ad infirmeriet, så de syge og svage kunne sidde i den og komme sig. Hvilken varmende omsorg. At komme hele livsspekteret rundt ved en vandring gennem haverne.

Hildegard von Bingen, planterne og livskraften

Klosterhaver har optaget mig siden Hildegard von Bingen (1098-1179) og hendes værker kom ind i mit liv for 40 år siden. Hendes forståelse af altings sammenhæng og af naturens og menneskets indbyrdes afhængighed har præget mig langsomt men sikkert. Som naturen har det, sådan er mennesket. Som mennesket har det, sådan er naturen. Det er hårde ord, når man lader dem synke ind. Det er også ord, der kræver handling, fantasi og ansvar. De gør det indre menneske til et væsen hvis sjæl kan aflæses i den natur der omgiver hende. Det indre bliver det ydre. Det ydre det indre. Mennesket transformeres af sin egen have og måden hvorpå hun forvalter den. Hildegard har et dobbeltblik som på en og samme tid giver hende empirikerens nøjagtige iagttagelse i og af naturen og den visionæres overblik over dens tilstand. Hun ser livskraften, viriditas, strømme gennem alt levende og iagttager de processer livskraften sætter i gang.

Hildegard interesserer sig ikke så meget for planters og væksters ydre, deres farve eller duft, men snarere for deres væsen. Hvordan det virker i eller modvirker mennesket. Ligesom mennesket kan hærge naturen, sådan kan naturen hærge mennesket, når de rette proportioner ikke overholdes. Det handler om hvorvidt den pågældende plante heler det enkelte mennesket eller ødelægger det. Og vice versa om mennesket heler naturen eller ødelægger den. Alt efter hvordan dette menneske har det og på hvilken måde mennesket lever i og omgiver sig med alt levende på, gælder parolen også den anden vej rundt: At det enkelte menneske må kende sin grænse for hvor langt det kan gå med sin adfærd, så det ikke ødelægger sin ven og følgesvend, naturen med dens iboende livskraft. Mennesket har en pligt til at hele de sår det giver naturen. Som enkeltmenneske og som menneskehed. Alt andet er mangel på respekt for Guds skaberværk. Og mennesket fortæbes hvis ikke det ser at uddrivelsen af paradiset tjente et formål: At det skulle opdage dets inderlige afhængighed af og kærlighed til naturen. Først i denne indsigt kan vejen tilbage til paradiset findes.

Hildegard von Bingen's viden og bøger om planter, fisk, dyr og træer og deres virkning på mennesker som diæt og medicin har sammen med hele den benediktinske klosterordens havetradition, som kulminerer i hendes lægevidenskab, påvirket de lærde lægeklostre op igennem de næste århundreder.

Katharina von Bora og haverne

Hos Katharina von Bora (1499-1552), som i 1525 i en alder af 25 år blev gift med Martin Luther, fik denne overleverede viden stor betydning. Hun var fra hun var 9 år gammel vokset op med sin moster og faster som henholdsvis abbedisse og læge i det cisterciensiske nonnekloster, Marienthron, ved byen Grimma. Hun bliver oplært i infirmeriet af fasteren, Magdalene, kaldet Muhme Lene, og får stor viden om planters medicinske og diætetiske virkning. Hun lærer ikke mindst hvordan man som gartner dyrker dem eller finder dem i naturen, når det er påkrævet med vilde planter. Ved siden af dette uddanner hun sig også til brygmester. Godt øl er vigtigt. Af mosteren lærer hun hvordan man driver et gods – Marienthron var et gods af anseelig størrelse.

Da hun sammen med fasteren og syv andre nonner flygter påskenat 1523 fra Marienthron er hun altså en temmelig veluddannet ung kvinde, i øvrigt ligesom hendes søstre i ånden også var det. I ægteskabet med Martin Luther, den store reformator får Katharina, brug for alle sine talenter og al sin viden. Han har hverken forstand på penge, mad

eller helbred. Det har hun. Hun indretter klostret så det bliver rent, anlægger køkkenhave, opretter bryggeri, køber jord op, holder bier og kvæg. I begyndelsen først jorden lige omkring det sorte kloster i Wittenberg, som hun og Luther får i bryllupsgave. Det var det bykloster Luther havde været munk i inden han begyndte at reformere kirken. Men siden, da Katharinas bror, Hans, går konkurs med sit gods, overtager hun det og driver det vellykket frem til en overskudsforretning.

I løbet af den tid Katharina og Luther er gift, frem til Luthers død i 1542, bryder der pest ud i Wittenberg tre gange. Alle tre gange plejer Katharina byens pestramte borgere med held. De to første gange sammen med Muhme Lene, men da hun dør af alderdom, oplærer Katharina sin mand i at blive sygepasser, og Luther går med hende rundt tredje gang pesten bryder ud. En af Katharinas og Luthers sønner, Paul, bliver selv læge, og i sin takketale, da han bliver doktor fortæller han, at alt hvad han har lært, har han lært af moderen. Alt det har krævet at Katharina kendte sine haver, plejede dem og dyrkede dem godt.

Katharina er en af de første præstekoner i verdenshistorien. Indtil Reformationen var præster ikke gift. Andre kloge kvinder giftede sig med lutherske præster. Men kun én blev gift med reformatoren. Katharina kom til at blive forbillede for kommende tiders præstekoner i hele det lutherske område som vi stadig er en del af. Alle de forventninger der knyttede sig til præstekoner, så sent som da jeg var ung i 1970'erne og var gift med en præst, alle disse forventninger til omsorg, havekundskab, god mad og økonomisk styring af få midler, de stammer fra Katharina von Bora. Præstegårdshaverne er igennem de sidste halvtreds år blevet mere og mere kedelige, grønne plæner, og der er blevet sparet på staudebede og køkkenhaver, med mindre en enkelt præstekone eller præstemand her og der har lagt kræfter i det. Men langt op i det 20. århundrede var præstegårdshaver en blanding af skønhed, køkkenhave og hvilested. Et sted for sanser, smag og ro.

Maria Sibylla Merian og den globaliserede have

Maria Sibylla Merian (1647-1717) lever på kanten af barokken med blik ind i oplysningstiden. Hendes far er kobberstikker og forlægger og udgiver Luthers bibel med egne illustrationer. Merians mor er blomstermaler. Maria Sibylla bliver optaget af de insekter der flyver omkring blomsterne og bliver en af de første til at skildre dem systematisk og i samhörighed med de planter de enkelte insekter lever af og på. Fluer, biller, sommerfugle. Maria Sibylla arbejder livet igennem i haver med at studere først og fremmest insekter og planter og med

tiden også padder og krybdyr. Hun skildrer i fornemme plancher sommerfuglernes forvandlinger fra æg til larve til puppe til sommerfugl på de planter de lever af og på. Hun udgiver værker om europæiske sommerfuglearter og rejser som 52 årig til Surinam i Sydamerika for der at studere og beskrive sommerfuglearter og paddearter hun finder der. Også disse studier udgiver hun i pragteksemplarer, som vi nu kan finde på Det Kongelige Bibliotek. På Rosenborg hænger de fornemste gouacher fra hendes hånd i glas og ramme. De stammer fra ca. 1690. Billederne er for nyligt restaureret med kyndig hånd.

Af mange bliver Merian kaldt økologiens moder, fordi hun tænker livet i sammenhæng. Tænker bien i sammenhæng med de blomster, den suger nektar fra, tænker padden i sammenhæng med de vandløb den lever i. Tænker menneskene i sammenhæng med de vilkår de lever under. En af de planter hun beskriver fra Surinam er *Flos pavonis*. Indianerkvinderne fortæller hende at før europæerne kom, anvendte kvinderne bærrerne som véfremkalder, hvis en fødsel gik i stå. Nu, hvor indianerne er blevet europæernes slaver, tager kvinderne bærrerne i større mængder og anvender dem som abortfremkalder. De ønsker ikke at deres børn skal fødes til ufrihed.

På hendes tid er verden blevet stor og for en stor del erobret af europæere. Drømmen om at paradiset kan genetableres opstår ved opdagelsen af Amerika: Nogle tænker at man ved at samle alle arter på et sted, i botaniske haver, i zoologiske haver, i raritetskabinetter, ja, når alt er samlet, da får vi paradiset på jord. Merian er ikke på linje med denne tanke, men alligevel tænker hun globalt med sine have- og plantagestudier af planter, insekter og padder. Hun er på jagt efter det tabte paradiset og ser det som en pligt at når Gud nu har skabt alting så smukt, og hun har evnerne til at skildre det, ja, så må hun gøre alt for at gøre det hun kan: formidle viden om de forunderlige forvandlinger der er i Guds skaberværk om det så er i Frankfurt am Main, hvor hun bliver født, i Nürnberg, hvor hun lever det meste af sit ægteskab, på Waltha hvor hun går i protestantisk kloster, i Amsterdam, hvor hun har butik eller i Surinam hvor hun bor på plantagen Providentia.

Spørgsmålet om hvorvidt man kan skrive en have

Om ikonerne i den græsk- og russisk-ortodokse kirke siger man, at de skrives. Nogle ikoner har et fortællende indhold, scener fra Det Gamle eller Det Nye Testamente skrevet ind som billede. Et indskrevet billede, som en ristet rune. Uanset motiv, skriver Den Store Danske

Encyklopædi, bygger gengivelsen på en tusindårig tradition for figurtegning, farvevalg og stilisering af foldekast og ansigtstræk, der stammer fra koptiske mumieportrætter fra 1.-4. århundrede. Man skriver ikonen. Man maler den ikke. Ikonen skal ikke illustrere en konkret virkelighed, men gennem sin symbolik og todimensionalitet fungere som en afspejling af den himmelske virkelighed.

Gad vidst om man kan sige det samme om en have? Skriver et menneske sin have, fortæller og genfortæller hun den hver gang et rosenbed luges? Eller som her hvor staudebedets frøstande står vinteren over som tegn? Rister haven gamle runer med pæonbedets overdådighed og former den symboler så lette som sommerfuglevinger med erantisens forårsglade gule dragt? Så disse haver, selv om de jo er til at tage og føle på, ligesom en ikon er det, bliver afspejlinger af en himmelsk virkelighed?

I al fald findes en dyb og årtusindlang tradition for at skrive og beskrive haver. Og for at haver, der først er beskrevet med udtømmelig fantasi i litteraturen, senere plantes om til virkelighedens vidunderlige haver. Karin Esmann Knudsen beskriver i sit storværk: *Havernes Kulturhistorie* dette forhold levende i sine kapitler om *Decamerons* og *Hypnerotomachia Poliphilis* litterære haver, der blev til inspiration for renæssancens parker og haver og hvis virkningshistorie endnu ikke er færdigfortalt. Og vice versa i en stadig vandren mellem fiktion og

virkelighed inspirerer virkelighedens haver til litteratur. En have bygget op som en fortælling med en begyndelse, midte, vendepunkt og slutning kan man vandre i, gå på opdagelse i ligesom man kan vandre i litteraturens haver. Det kan være at litteraturens haver og virkelighedens haver ikke kan undvære hinanden? Eller er det rettere sådan at det der forbinder de to slags haver er mennesket selv? Og at mennesket har brug for begge slags haver for at kunne være menneske? At menneskene som står for såvel havekunst som for litterær kunst har brug for haven som levet og læst metafor for det skønne? Brug for samhørigheden med naturen, så omformet og tilpasset denne natur end er? Min mand spurgte mig netop da han kom ind ude fra decemberhaven: Hvorfor blomstrer en vinterjasmin? Har den et formål? Måske, svarede jeg, måske dens formål er at glæde den der betragter den.

Så måske haven er menneskets tilflugtssted. I decemberes mørke vinterhi, i sommerens sol og i dødens skygge: Den lyser op på de mest urimelige tidspunkter med troldnød, julerose og kejserbusk. Hvad enten den er litterær som hos Selma Lagerlöf eller virkelig som her på vores havegang. Måske haven er menneskets første andet sted, dets første heterotopi, dets ur-heterotopi, til forskel fra andre heterotopier som kirkerum, fængsler, skibe, kirkegårde. Et andet sted: som en verden i verden, lidt som en russisk babuschka eller en kinesisk æske, og alligevel en verden der spejler verden med netop sit særlige greb. Et fængsel er en heterotopi i kraft af sin særlige indretning, ligesom et kirkerum er det i kraft af sin. Mennesket oplever resten af verden forskelligt alt efter hvilken verden der spejler og spejles. Men haven har en grundform i sig, trods de mange ansigter forskellige tider giver den. Haven spejler hver tids forestilling om paradys. Og lige nu er denne forestilling paradoksalt nok at skabe den vilde have, den ukontrollerede have. Til en vis grad kaoshaven. Paradys er blevet hjemsted for urskoven. Det eneste sted kaos kan overleve er inden for hegnet, der hvor kosmos i sin tid blev til.

Noter

1. Geoponica, Farm Work, a modern translation of the Roman and Byzantine farming handbook, by Andrew Dalby, Prospect Books, 2011, side 247 og 240
2. <http://www.summagallicana.it/lessico/f/Florentino%20-%20Florentinus.htm>
3. <https://www.bibelselskabet.dk/vidste-du-om-edens-have>
4. <https://www.esrum.dk/oplevelser/udenfor/klosterhaven/>

PÆRER

VIN

HYLD

VIN

BÆR

VALNØDDER

SURKIRSEBÆR

KRÆGER

BLOMMER

KVÆDER

MISPLER

SØJLÆBLER

DANSKE ÆBLER

HASSELNØDDER

BENTE MORTENSEN

Pometet – en levende samling af frugttræer og buske

Den 2. oktober 2020 besøgte Havehistorisk Selskab Pometet, der er en del af Københavns Universitet. Rundvisningen startede i blæst og regn, men det forhindrede ikke deltagerne i at få en god oplevelse og blive klogere på frugt og bær, hvilket i høj grad skyldes vores faglige guide på turen, Lasse Loose, der til daglig er pometmester og ansvarlig for driften af de 13 ha med frugt og bær.

Frugtsamling i mere end 150 år

Pometet blev etableret i 1956. Det skete samtidig med, at en del af Landbohøjskolen flyttede til Taastrup. Frugtsamlingens historie går dog meget længere tilbage – helt til 1858, hvor Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole blev grundlagt på Frederiksberg. Først blev de mest almindelige frugttræer som æble, pærer og kirsebær plantet på et lille areal i den tilhørende have. Senere blev både arealet og sortimentet udviklet, da havebrugsundervisning blev et reelt fag og engagerede lærere som J.A. Dybdahl bidrog til at indsamle over 200 jordbærsorter og i øvrigt selv lagde navnet til en af de meget populære, gamle danske jordbærsorter "Dybdahl".

Pometets samling indeholder i dag mere end 800 æblesorter – både danske og udenlandske, 130 sorter af henholdsvis pære, blomme og stikkelsbær og 230 jordbærsorter samt mange andre arter af frugt og bær. Her afprøves også forskellige sorter af vin for deres egnethed til dyrkning og produktion af vin i det nordiske klima.

Der knytter sig også en kulturhistorisk interesse til mange af sorterne i samlingen – især til æblerne, hvor flere sorter som fx "Gråsten", Ingrid Marie og Pigeon har været kendt og dyrket i Danmark i mere end 100 år.

BENTE MORTENSEN, hortonom

Pometet har flere funktioner end den frugtavlsmæssige interesse fortæller Lasse Loose. De mange forskellige sorter af frugt og bær er nødvendige for at sikre en bred variation af genetisk materiale. Dette arbejde sker i et tæt samarbejde med andre nordiske lande via Nordisk Genbank, der er en fælles nordisk institution etableret i 1979 til bevarelse og udnyttelse af gamle nordiske have- og landbrugsplanter. Derudover er forskning i frugtavl og undervisning af studerende fra Københavns Universitet også vigtige fokusområde.

Genbanken er ikke et museum, men bliver aktivt brugt til at finde og udvikle nye sorter, som er interessante at dyrke. Lige for tiden er smagen igen kommet i centrum og det danner udgangspunkt for en række nye projekter og samarbejder både indenfor erhvervet og med aftagerne af produkterne.

Vedligeholdelse af samlingen

En af de faglige opgaver er at holde styr på de mange forskellige sorter. Til dette arbejde bruges både sortsbeskrivelser i gamle og nye bøger, men også DNA-test baseret på indsendelse af 3 blade fra et træ anvendes, disse undersøgelser er dog meget kostbare at få udført.

Den store samling skal konstant holdes vedligehold, da træer kan blive syge, for gamle eller angrebet af skadedyr. Det er et stort og omfattende

tende arbejde, som udføres af de 4 faste medarbejdere og 3 elever. Årligt tages podekviste fra ca. 1.000 træer, der podes på forskellige grundstammer, opformeres og plantes ud efter 2-3 år.

Projektet "Fra æblefrø til æbleoaser" handler om gamle forædlingsformer og tager udgangspunkt i frø fra 53 af de sundeste æblesorter i plantagen. Opformering af frøplanterne foregår rundt omkring i Danmark i folks haver og efter en årrække er der nu begyndt at komme æbler på træerne, så frugterne kan bedømmes. Måske findes der en ny sort af Ingrid Marie blandt de nye træer – hvem ved? Håbet er at finde 3-5 nye sorter af sunde, velsmagende frugter, der kan klare sig i haverne uden brug af pesticider.

Et andet projekt er arbejdet med at få rensset moderplanter af jordbær for virus. Planter sendes til Holland for at blive behandlet og meristemformeret, hvorefter det sendes tilbage til opformering for efterfølgende at blive tjekket for virus. Det er meget dyrt og arbejdskrævende, men i dag er de fleste af de 130 sorter af jordbær virusfri.

Rent plejemæssigt anvendes som hovedregel ingen pesticider og den daglige drift læner sig tæt op ad den økologisk dyrkningspraksis. Blandt andet lader man den nedfaldne frugt blive liggende for at den kan tjene som gødskning.

Beskæringsformer

Stenfrugt som fx blommer beskæres altid om sommeren for at undgå angreb sygdomme som fx bakteriekræft, mens kernefrugt som fx æble primært beskæres om vinteren eller når der er tid til det.

Til beskæring af æbletræer anvendes forskellige systemer enten den traditionelle kronebeskæring eller den nyere spindelbeskæring. Det handler primært om at få luft og lys ind i træet. Det giver både mulighed for at bladene tørrer hurtigt op, så de ikke får sygdomme og at frugterne modner regelmæssigt.

Æblerne er enten podet på en middelsvær gundstamme (M7), som ofte anvendes til æbletræer i private haver eller en svagt voksende grundstamme (M9), som anvendes i den erhvervsmæssig frugtavl. Sidstnævnte giver et effektivt træ med en tidlig frugt dannelse og høst af omkring 5 kg æbler allerede på et 3-års træ. Spindeltræet formes med en kraftig bund efterfulgt af flere etager af grene, der sikrer lys og luft, der giver sunde tærer og en god farve på alle frugter.

De særlige søjletræer, der især er blevet populære til de små haver, kræver ikke meget beskæring. Æblerne fra disse typer træer anvendes erhvervsmæssigt overvejende til produktion af æblejuice. Her er det

især farven på frugtkødet, der er fokus på i forædlingen, fordi efterspørgslen er høj på netop denne egenskab.

Paradisæbler har primært til formål at være et prydt træ i landskaber, parker og haver. I Pometet har landskabsarkitekter og anlægsgartnere mulighed for at se og sammenligne størrelse og form på træerne og følge med i hvordan de forskellige sorter udvikler sig - også hvis man ikke beskærer dem og de får mulighed for at bevare deres naturlige vækst.

Lasse Loose fortæller, at paradisæblerne ikke trives optimalt i år. De er blevet skadet på grund af de 2 tørkeperioder i foråret og eftersommeren og det har nok haft en særlig stor negativ indvirkning, fordi det kun er 2 år siden, vi sidst havde en meget varm og tør sommer (2018).

Klima og frugtsætning

Vejret har også stor betydning for frugtsætningen, i år er det desværre gået ud over blomsterne. Det skyldes bl.a. den varme periode vi havde tidligt på året, hvor flere sorter blomstrede allerede i februar måned, men det var stadig for koldt for bierne. Klimaet forandrer sig og det er svært for både frugttræer og bestøvere at tilpasse sig det mere omskiftelige vejr.

For at prøve at afhjælpe bestøvningsproblemerne, har man fundet på nye måder at sikre bestøvningen. Der forsøges nye tiltag med at etablere blomsterstriber med flerårige planter, der tilgodeser flere forskellige naturlige bestøvere som blandt andet humlebier, der flyver ved lavere temperaturer end honningbierne og dermed kan være med til at sikre den nødvendige bestøvning også i de kolde år.

Blomsterstriberne giver også mulighed for en større naturlig bestand af nyttedyr, der kan være med til at reducere mængden af bladlus. Blomsterrabatterne slås 2 gange i sæsonen, første gang omkring Sankt Hans og anden gang sidst i september.

Fremtiden

I Danmark er det meget svært at leve af salget af frugt alene og derfor er der fornyet interesse for at se nærmere på de forarbejdede produkter som fx cider, hvor det er muligt at tjene penge i det næste led og ikke kun af råvaren.

For tiden er det nye hotte cider-æbletræer og heldigvis har Pometet en samling heraf, som blev plantet sidst i 1990'erne. Traditionelt set

stammer ciderproduktionen fra Frankrig og England, men Danmark vil udmærket kunne blive et nyt ciderland. De særlige cideræbler er normalt mere bitre end spiseæbler, men nogle af de danske historiske sorter som fx Fillippa og Ingrid Marie egner sig udmærket til produktion af cider.

Den øgede fokus på smag og gastronomi har også givet fornyet interesse for et bredere udvalg af sorter end tidligere. Kokke efterspørger nye smage og når bl.a. Noma høster jordbær på Pometet, mod betaling naturligvis, får Lasse Loose og hans medarbejdere også en god tilbagemelding på, hvilke smage, der efterspørges hos nogle af Danmarks ypperste kokke.

Når det gælder frugtbuske, arbejdes der på at finde nye opbindings- og beskæringsformer, der kan være med til at optimere frugternes kvalitet og smag og samtidig minimere behovet for sprøjtning mod sygdomme og skadedyr. Når grene på frugtbuske er 4-5 år gamle, så dør de eller giver meget lidt frugt, her kan anvendes foryngelsesbeskæring, hvor de svage gamle grene skæres væk.

Hos brombær bindes 1. års skud til den ene side og 2. års skud til den anden side, hvilket letter høstarbejdet. Der er mange, der mener, at de tornløse sorter af brombær ikke smager lige så godt som de vilde brombær. Men det har vist sig, at plukketidspunktet er helt afgørende

for, hvornår smagen træder i karakter, så hvis man venter med at plukke bær til de er helt modne, kan de fleste tornløse brombær smagsmæssigt fint måle sig med de vilde.

I dag importeres en lang række frugttræer og buske fra det sydlige Europa og sælges i havecentre og byggemarkeder – ofte til spotpris. Som regel er disse planter ikke testet for hverken hårdførhed, sygdomsresistens eller kvalitet før de sælges til kunderne. Tidligere, byggede salg af planter på det danske plantemarked på flerårige sortsafprøvninger på Statens Forsøgsgårde. Dengang havde man en helt anden sikkerhed for, at de planter, der var til salg, var sunde og hårdføre.

På Pometet er det heldigvis muligt også for private at følge udviklingen af de forskellige frugtarter og sorter. Haveejerne kan normalt besøge Pometet den sidste weekend i september, hvor der er åbnet hus. I år blev dette desværre afløst pga. Covid-19.

ADAM HYLLESTED og SEÁN D. VRIELAND

Historien bag ordene *kvangård* og *humlekule*

De fleste sammensatte ord på dansk er af ret ny dato, men *kvangård* og *humlekule*, som indgår i navnet på dette årsskrift, har begge rødder langt tilbage i tiden. De to ords brug i havehistorisk sammenhæng er tidligere behandlet i *Fra Kvangård til Humlekule* af henholdsvis Óli V. Hansson i 1973 samt af A. Pedersen i 1978 og Ernst Floto i 1979. Denne artikel omhandler de to ords videre sprog- og kulturhistorie bagud i tid, herunder oprindelsen til de fire ord, de er sat sammen af: *kvan*, *gård*, *humle* og *kule*.

Kvangård

En kvangård betegner et indgærdet stykke jord til dyrkning af kvanplanter – i skandinavisk sammenhæng som oftest de nordligere underarter af *Angelica archangelica* (*Archangelica officinalis*), der ikke er naturligt hjemmehørende i Danmark, men indført senere til havebrug. Det er denne type kvan, der er bedst egnet som køkkenplante og f.eks. bruges til likøren chartreuse.

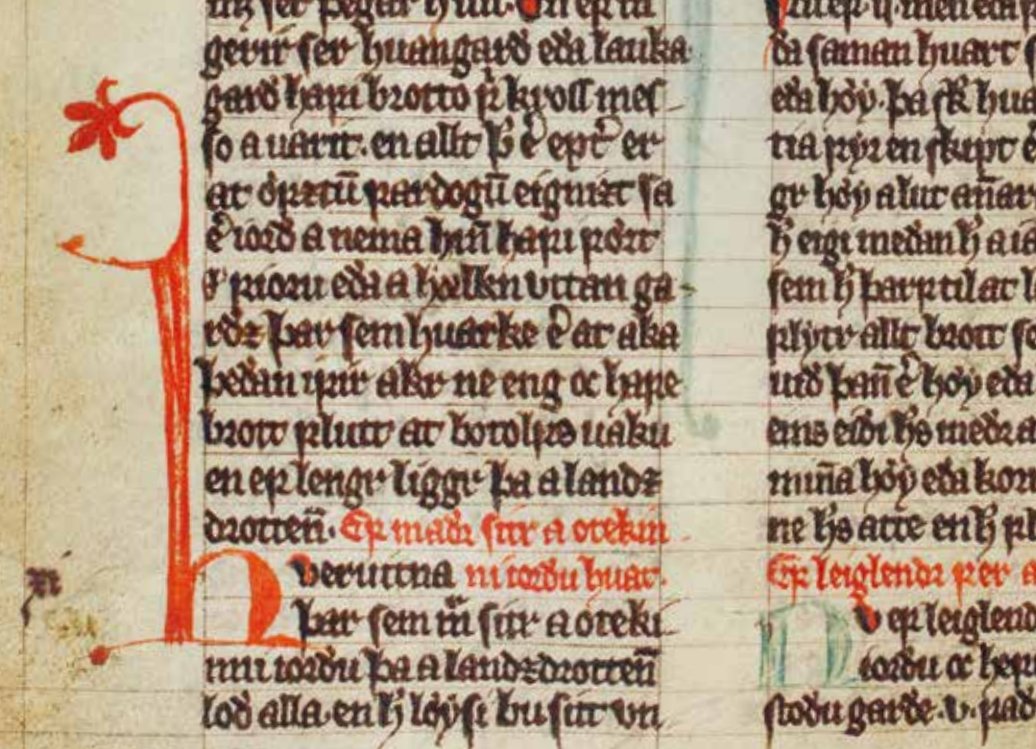
Norrønt *hvanngarðr* 'kvangård' findes i både norske og islandske love fra middelalderen og sidestilles ofte med andre typer indhegnede urtegårde. Lovgivning om kvangårde forekommer i to forskellige såkaldte *balker* – dvs. afsnit – i lovene, nemlig landlejebalken og tyvebalken.

Landlejebalken beskriver bl.a., hvad man har ret til at tage med sig fra lejet jord. I den norske Gulatingslov, nedskrevet i 1100-tallet, står der: *Ef maðr gerir sér hvanngarð: færi brautt fyrri fardaga ef hann vill* 'Den, der planter sig en kvangård, må tage den med inden flyttedagen, hvis han vil.' I Magnus Lagabøtes landslov fra 1270-tallet blev det

ADAM HYLLESTED, sprogforsker, mag.art., ph.d.

SEÁN D. VRIELAND, filolog, ph.d.

Hvanngarðr i et håndskrift af Magnus Lagabøtes landslov fra 1300-tallet.
København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 60 4to, 59v.
Ordet ses i midten af venstre spalten næstøverste linje. Foto: Suzanne Reitz.

stadfæstet, at en kvangård på lejet jord skulle flyttes *fyrir krossmessu á várit* 'inden Korsmessen om foråret', dvs. inden den 3. maj. Her gælder det dog ikke kun kvangårde, men også løggårde.

I lovenes tyvebalker sidestilles kvangårde hyppigere med løggårde og andre indhegnede urtegårde. I den islandske *Jónsbók* fra 1281 står der således, at *Ef maðr gengr í eplagarð eða hvannagarð eða laukagarð eða næpnagarð, ertra eða bauna ok allt þat aldin, er menn hegna með gardum ok gæzlu, tvígildi skaða þeim er átti ok ij. aura í þokkabót.* "Den, der går [på rov] i en æblegård, kvangård, løggård eller roegård, eller blandt ærter, bønner eller andre indhegnede og beskyttede vækster, betaler dobbelt skade til ejeren foruden 2 øre til reparation."

Den, der bryder ind i en løggård eller en kvangård, har ikke krav på erstatning, hvis han bliver slået og tæsket, eller hvis han får alt sit tøj taget fra sig, som det f.eks. står i Frostatingsloven fra Norge, hvis seneste udgave er fra 1200-tallet: *Ef maðr gengr í laukagarð manns eða hvannagarð, sá á ekki á sér þó at menn beri hann ok beysti ok taki öll fót af honum.* "Den, der bryder ind i en løggård eller en kvangård, har ikke krav på erstatning, hvis han bliver slået og tæsket, eller hvis han får alt sit tøj taget fra sig."

Kvan

Plantenavnet *kvan* eller *kvanner* betegner ikke blot de forskellige underarter af *Angelica archangelica*, herunder den hjemlige bitre strandkvan eller vand-kvan, men også den spiselige *Angelica sylvestris* eller (skov-)angelik.

Ordet, der er tidligst belagt som *Qvanne*, er ligesom svensk *kvanne* indlånt fra norsk *kvann* omkring 1700, hvilket ses af konsonantgruppen i ordets begyndelse. I norsk udviklede den oprindelige nordiske konsonantgruppe *hv-* i dialekterne sig til *kv-*, som det afspejles i nynorske ord som *kvit* 'hvid' og *kval* 'hval'. Denne udvikling fandt ikke sted i de østnordiske sprog dansk og svensk, hvor *h-* i øvrigt senere blev stumt og i svensk endda forsvandt fra skriften. Det fællesnordiske ord må endnu omkring år 700 have været **hvannu*, hvilket på norrønt blev til *hvønn*, men i flertal stadig *hvannar* og som sammensætningsform *hvann-*. Havde ordet overlevet direkte på de østnordiske sprog, ville det være blevet til dansk **hvan* og svensk **van*.

Det er muligt, at gammeldansk endnu i tidlig middelalder havde bevaret plantenavnet som **hwann*, idet ordet måske indgår som første led af stednavnet *Vanløse*. Det er belagt første gang i 1186 i et brev til pave Urban III som *Huanloese*, og igen i 1198 som *Huanlosce*. I næste århundrede forsvinder *h*et, og navnet optræder fra 1200-tallet nu kun som *Wanløse* og med lignende stavemåder uden *H-*.

Johannes Steenstrup tolkede det sådan i *Danske Stednavne* fra 1908, at plantenavnet indgik. Kr. Hald betvivlede dette i *Nudansk Ordbog* 1953 med henvisning til, at den spiselige fjeldkvan ikke er hjemmehørende i Danmark og derfor ikke kunne have været almindelig, da stednavnet blev dannet. Dette synspunkt blev støttet af Vagn Brøndegaard i *Folk og flora: Dansk etnobotanik* fra 1979. I mellemtiden havde John Kousgård Sørensen allerede i 1978 i *Danske sø- og ånavne* foreslået, at stednavnet i stedet indeholder et gammeldansk adjektiv **hwatn*, beslægtet med *hvas* 'skarp', men her i betydningen 'rask, hurtig', som navn på den nærliggende Harrestrup Å. I databasen Danmarks Stednavne på www.navneforskning.ku.dk vedgår man, at der ganske vist kunne være tale om plantenavnet **hwann*, såfremt det sigter til "en lignende plante", men gør gældende, at "der ikke i dansk [er] mindelser om dette ord før det omkring år 1700 indlånes i den norske form med *kv-* for oprindeligt *hv-*."

Ingen af ovennævnte argumenter er imidlertid slående. Det er for det første ganske almindeligt, at stednavne er det eneste eller tidligste

belæg for et bestemt ord i dansk, og at **hvan* er forsvundet senere end 1186 forhindrer det ikke i at have eksisteret op til da. Desuden bruges *kvan* som nævnt også om andre planter fra den danske flora: Strandkvan forekommer undertiden trods navnet i ret iøjnefaldende grad ved rørsumpe inde i landet, og (skov-)angelik har ligesom fjeldkvan været anvendt til madlavning. I øvrigt er der naturligvis talrige eksempler på stednavne opkaldt efter planter, der ikke spises - man savner en logisk årsag til, at det skulle forholde sig modsat. Naturligvis er spiselige planter kulturelt vigtige, men mange stednavne er ikke opkaldt efter nytteplanter, men beskrivelser af landskabet og f.eks. planter, der er talrige eller iøjnefaldende på den pågældende egn.

Endelig forudsætter Kousgård Sørensens alternative tolkning en helt anden betydning af **hwatn* end den parallel, han anfører, nemlig Spangå i Elbodalen ved Fredericia, hvor navnet betyder 'åen, som løber ned i den skarptskårne dal'. Denne tolkning kan ikke lade sig gøre for Harrestrup Ås vedkommende, da der i Vanløse ikke er nogen dal, som ville passe til den beskrivelse. Derfor er Kousgård nødt til at antage en anden betydning 'rask, hurtig'. Denne betydning af ordroden er ganske vist belagt i andre germanske sprog, men ikke i en afledning med *-n*, og det nødvendige forudgående *-t-* ses ikke i stednavnet. Og da det i forvejen ikke vides, om åen har haft dette navn, eller om Vanløse er opkaldt efter den, er der mange usikkerhedsmomenter ved Kousgård Sørensens tolkning. Faktisk ved man allerede, at Harrestrup Å så tidligt som i 1275 blev benævnt med et andet navn, nemlig *Awarthæha*, dvs. Øvre Å med samme led som i stednavnene Hvidovre og Rødovre. Det taler ikke ligefrem for, at åen skulle have heddet *Hwatn* et århundrede tidligere. Alt i alt synes det mere oplagt, at der med *Hwan* i *Hwanløse* simpelthen er tale om den gammeldanske betegnelse for kvan som oprindeligt foreslået af Steenstrup. Måske sigtende til en rig forekomst af skov-angelik eller strandkvan eller en helt anden skærmpolante.

Det er værd at bemærke, at 1) *Vanløse* i Jylland ikke har samme etymologi, da det tidligste belæg fra 1320 er *Vanløse* uden *H-*. Der er sandsynligvis blot tale om ordet *vand*; og at 2) *Kvanløse* heller ikke har noget med sagen at gøre, selvom Steenstrup anførte det. Det kendes allerede fra 1351 som *Qwanløse*, altså med lyden *kv-*, en konsonantforbindelse, der først blev indført i dette ord fra norsk fire århundreder senere. I stedet er der måske her tale om et gammeldansk **kwand* med betydningen 'optændingsbrændé'.

Også på en anden måde har det østnordiske **hwann* muligvis overlevet skjult i dansk. Det ville på grund af tabet af lyden *h-* i konsonantforbindelsen *hv-* uden for de nørrejske dialekter være faldet lydligt sammen med ordet *vand*. Det er et almindeligt forekommende fænomen, at bestemte ord kun overlever i sproget som første led af en sammensætning, hvor det efterhånden omtolkes som et beskrivende led. Det kan også være sket i det folkelige *vand-kvan*, alternativt brugt om både *strand-kvan* og *angelik*, hvis førsteleddet *vand-* her repræsenterer en omtolkning af et ældre **hvan-kvan* til 'en bestemt slags kvan, der vokser ved vand'. Til fordel for denne sproghistoriske tolkning taler, at begge planter foretrækker fugtige voksesteder med vand i nærheden. Johan Lange nævner i *Ordbog over danske plantenaevne*, at *skov-angelik* også kendes som *vand-angelik* allerede fra 1600-tallet. Det er altså ikke entydigt, at *vand-* fra begyndelsen er brugt som kontrasterende beskrivelse. Endelig er det almindeligst, at planter, der vokser langs kysten, netop benævnes med førsteleddet *strand-* og ikke *vand-*, der som regel sigter til søer og vandløb, jf. *strandkarse* og *strand-pileurt* over for *vandkarse* og *vand-pileurt*. Det gør navnet *vand-kvan* om *strand-kvanen* lidt suspekt.

Det nordiske ord er lånt ind i grønlandsk som *kuanniq*. Fjeldkvanen er med sit rige indhold af c-vitamin en vigtig del af grønlændernes traditionelle kost, og det indgår i adskillige navne på grønlandske steder, hvor der fra gammel tid har vokset kvan.

Bemærkelsesværdigt nok er ordet nået helt over til det beslægtede sprog inuktitut i Labrador i Canada, hvor der ikke vokser kvan, men hvor *kuanniq* betegner en anden vigtig plante, den spiselige brunalge kaldet vingetang, *Alaria esculenta*, som kendes fra helsekostbutikkerne under det japanske navn *wakame*. Det er muligt, at indlånet af dette ord har fundet sted direkte fra nordboerne og stammer helt tilbage fra Leif den Lykkeliges opdagelse af Markland – Labrador – omkring 985, men det er også muligt, at ordet er vandret vestpå fra det ene arktiske folk til det andet.

Ordet er også i en tidlig fællesnordisk form **hwannu* desuden lånt til samisk som *faddnu*, hvor det ikke blot betyder kvan, men også er navnet på et traditionelt samisk musikinstrument, en fløjte lavet af kvanstængler, der bruges til akkompagnement af den særlige *jojk*-sang. Instrumentet, der som regel skrives *fadno* efter ældre samisk stavemåde, blev første gang beskrevet i 1913 af den danske etnograf Emilie Demant-Hatt i bogen *Med Lapperne i Højjældet*, som bygger på hendes et år lange ophold hos en samisk familie i Lapland i 1907.

Eksempler på samiske fadno-fløjter lavet af de hule kvanstængler.

Foto: Wikimedia Commons.

Det fællesnordiske ord kan føres tilbage til urgermansk **hwannō*, som både betegnede kvanen og hule, rørformede – evt. overskårne – objekter generelt. De eneste kendte aflæggere af ordet i germanske sprog uden for nordisk er schweizertysk *wannebobbell*, som betegner dansk ingefær, *Arum maculatum*, hvis stærktsmagende rodstok har været brugt som mavemedicin, og tysk *Wanne* 'kar, badekar; fodertrug', på oldhøjtysk *wanna*. Det tyske ord blev i hansetiden indlånt til dansk som *vanne* 'kummeovn', til svensk som *vanne* 'si til rensning af korn', og til middelalderlatin som *vannus* i samme betydning.

Den svenske sprogforsker Evald Lidén fandt i 1892 ud af, at det germanske ord for kvan længere ude er historisk beslægtet med plantnavne i andre indoeuropæiske sproggrene; dels i keltiske sprog, nemlig oldirsk *cuinneóg* 'angelik', dels i baltiske sprog, nemlig litauisk *švėndras* 'dunhammer, Typha'. Da ingen af Archangelica-arterne vokser vest for Rhinen, betegner det irske ord naturligt nok angelik. Det irske ord er særligt interessant at sammenligne med det germanske, fordi det også her ser ud til at angive produkter af udhulede træstammer. Den østrigske sprogforsker Helmut Birkhan peger på, at det traditionelle irske smørfad også betegnes *cuinneóg*, på walisisk *cunnog*, og at *-óg* her en diminutivendelse, så at fadet bogstaveligt kunne betyde 'lille kar, lille udhulet træstamme'. Samtidig kan ordet for det oldirske ord for 'strandhavre, *Amnophola arundinacea*', nemlig *cuinfec*, komme fra et ældre **cuinn-becc* 'lille rør', hvilket beviser kvan-ordets oprindelige betydning 'rør'. Det passer meget godt med navnet på angelik i norsk *sløke* og norrønt *jóli*, begge 'rør'.

Også det klassisk-latinske plantenavn *combrētum*, hvis nøjagtige betydning er usikker, men som hos Plinius den Ældre beskrives som

‘en aromatisk plante med tynde, trådformede blade, hører til denne ordfamilie. I dag er *Combrētum* i botanikken navnet på en slægt af tropiske – især afrikanske – buske og træer, hvoraf nogle bruges i parker. Afledningsendelsen *-ētum* angiver egentlig en samling af buske eller træer og er den samme som i f.eks. *arborētum* ‘plantage’ og dermed i fremmedordet *arboret*.

På grundlag af former fra alle disse sproggrene kan rekonstrueres et indoeuropæisk ord **kuondh-nā* med afledningsvarianterne **kuendh-ro-* og **kuondh-ro-*. Det er dog ikke sikkert, at ordet går helt tilbage til det indoeuropæiske grundsprog, da der ingen spor er af det i sprogfamiliens sydøsteuropæiske og asiatiske grene. Højst sandsynligt er der derfor tale om en nydannelse blandt de indoeuropæiske stammer, der indvandrede til Nord- og Vesteuropa. Og kun i germanske og keltiske sprog angiver ordet altså specifikt kvan.

Gård

Ordet *gård* er til gengæld et ældgammelt arveord med slægtninge i de fleste indoeuropæiske sprog – det er bl.a. beslægtet med latin *hortus* ‘have’ og det slaviske ord for ‘by’, som indgår i navne som *Beograd* ‘den hvide by’ og *Novgorod* ‘den nye by’. Den oprindelige betydning var ‘gærde; indhegning’ og ‘indhegnet område’, hvoraf bl.a. ‘gårdsplads’ og ‘landejendom, jordstykke’ samt den ældre betydning ‘have’, som kendes fra dansk *urtegård* ‘urtehave’ og *åbildgård* ‘æblehave’ samt svensk *trädgård* ‘have’. Den ses også i ord for ‘have’ i andre germanske sprog, jf. engelsk *garden* og tysk *Garten* samt i øvrigt det frankiske låneord bag fransk *jardin*. Anlæg til fangst af fisk med ruser eller risgærder har også været benævnt *gårde*, jf. de tidligere *laksegårde* som f.eks. Frisen-vold Laksegård i Gudenåen.

Ordroden havde på det indoeuropæiske grundsprog en verbal betydning ‘omgærde, indhegne’, og endnu mere grundlæggende ‘omslutte, omkranse, omfatte; fatte, gribe’, der fremgår af sanskrit *hárati* ‘bringer, bærer, tager’. Spor heraf ses også i ældre dansk *gård* i betydningen ‘halo, ring om sol eller måne’.

Det er muligt, at også det klassisk latinske navn på en pæresort nævnt hos Plinius den Ældre, *hordearium* og *hordeacus*, samt det albanske ord for ‘pære’, *dardhë*, indeholder denne ordrod i betydningen ‘hegn’. Dannelsen ville sigte til den siden antikken almindelige dyrkningsmetode med pæretreer formet som et espalier op ad en mur eller selv brugt som et hegn. Betydningen ville i så fald være gået fra ‘hegn’

over 'pæreespalier' til 'pæretræ, pære' i nogle af middelhavssprogene. Den normale tolkning er ellers, som angivet hos Plinius selv, at pæresorten er benævnt sådan, fordi den er moden til høst på samme tid som *hordeum*, dvs. kornsorten byg. Der er imidlertid ikke mange paralleller til afgrøder, der på denne måde benævnes efter andre afgrøder, som høstes samtidig, så Plinius' forklaring kunne i stedet være en forklarende omtolkning, hvor pære-ordet på grund af den tilfældige lighed med det ubeslægtede *hordeum* gik fra at betyde 'pære' generelt til at blive knyttet til en bestemt pæresort.

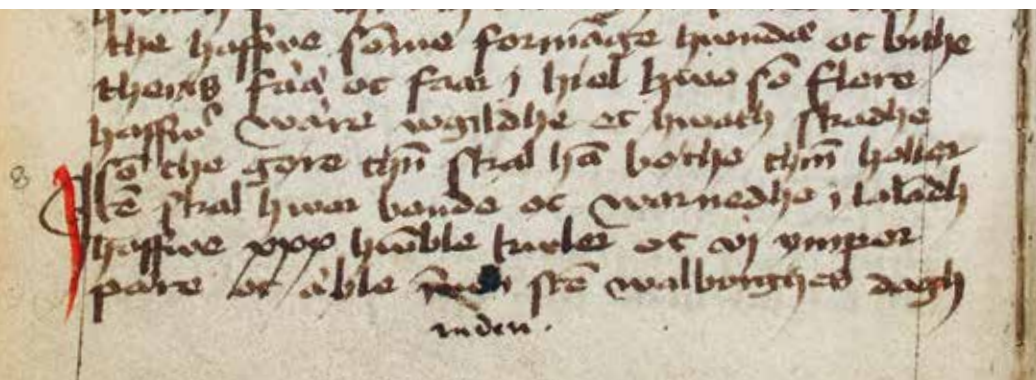
Humlekule

Ordet *humlekule* kendes i dansk fra midten af 1400-tallet, hvor de tidligste belæg findes i retslige vedtægter fra Lolland og Fyn.

Det første belæg for ordet *humlekule* på dansk forekommer i vedtægten *Lollands Vilkår*, der blev udstedt af Odenses biskop Henning Torkildsen Ulfeld og andre stormænd på Lollands landsting i 1446. Vedtægten omfatter bestemmelser over landbrug, vornedskab og bøndernes øvrige forpligtelser over for herremændene. I én af bestemmelserne står der, at hver bonde og vorned skulle have 30 humlekuler samt 6 pære- og æbletræer:

Item skal hwar bonde oc warnedhe i Lalandh haffwe xxx humble kwler oc vj ymper, pære oc æble, inden sancte Walborghes dagh

Ligeledes skal hver bonde og vorned på Lolland have [frembragt] 30 humlekuler og 6 ymper pære og æble inden Sankt Valborgs dag [1. maj]

Humlekule i en kopi af *Lollands Vilkår* fra omkring 1500. København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 27 8vo, 2v. Det sammensatte ord, der her er delt i to, ses i midten af næstnederste linje. Foto: Suzanne Reitz.

I 1473 udstedte Christian 1. særlige vedtægter for Fyn, der på lignende vis indeholdt bestemmelser om landbruget og bønderne. Mens bønderne på Lolland imidlertid kun skulle indsamle 30 humlekuler årligt, blev fynboerne pålagt et krav på hele 60 humlekuler hvert år inden påske.

Item hwelken almwges man, wor oc kronens, kirkens eller wort ridderskaps thienere, som icke innen eet halfft aar her effter, at thette wort breff lywsd oc læsd wordher, hawer bygd paa steen eet hemmels hws vdi sin gardh, oc poske tijdh nest komendes icke hawer vdi sin gardh, then som rom hawer, trysindztywge humble kwler, then hawe oc forbrwdet een oxen sin iorddrotte; oc æn sidhen skall gøre som forscreffuit stander.

Hver almuemand, vor og kronens, kirkens eller vort ridder-skabs tjenere, som ikke inden et halvt år efter, at dette vort brev bliver forkyndt og læst, har bygget et vandhus på sten i sin gård, og som ikke ved den næstkommende påsketid har frembragt 60 humlekuler, hvis han har plads hertil, skal stille med en okse til sin jorddrot og desuden gøre, som står skrevet her.

Det blev i de første numre af dette årsskrift løbende diskuteret, hvad sammensætningen *humlekule* specifikt betyder. Ordbog over Det Danske Sprogs definition 'én i Jordan gravet kule, hvori humleplanter nedlægges' syntes ikke at tilfredsstille de havehistorisk kyndige. Johan Lange beskrev i forordet til det første nummer fra 1971 en humlekule som 'én cirkelformet plantning af humleplanter'. En lignende vurdering giver A. Pedersen udtryk for i en posthumt bragt artikel i årsskriftet 1978: "Plantes enten i rækker med 4 m afstand i begge retninger eller i grupper med 3 m afstand og med 4 planter i hver gruppe 'humlekuler'». Han levner dog den mulighed åben, at *-kule* i stedet kunne sigte til kulegravning på grund af den grundige bearbejdelse af plantestedet. Redaktionen foreslår i en fodnote til Pedersens artikel, at en *kule* i denne sammenhæng betyder 'rodklump' som på norsk 'klump eller en knude', f.eks. på et træ. Det er i øvrigt også en mulig betydning af *kula* på svensk.

Fra de retslige vedtægter synes det klart, at der er tale om en måleenhed eller en klart målbar størrelse. Og på norske dialekter kan *kule* desuden betegne en flok, et hold eller et kuld – undertiden et ganske bestemt antal, f.eks. 12 æg.

Gåden erklæres endelig løst af Ernst Floto i årsskriftet fra 1979; med henvisning til Carl Gottlob Rafns *Danmarks og Holsteens Flora* fra 1800 slår han fast, at der er tale om nøje opmålte huller til et meget præcist antal humlerødder. Oversat til moderne mål konkluderer han på grundlag af Rafns oplysninger, at en humlekule betegner ”et i to spadestiks dybde udgravet, en meter bredt, cirkelrundt hul fyldt med en blanding af gødning og muldjord og tilplantet med syv humleplanter, hvoraf den ene står i midten og de 6 andre i en kreds ca. 37 cm udenom den”.

Et ældre belæg fra svensk kan tilføjes, idet *humblakula* er beskrevet af sognepræsten Isaacus Eri i værket *Oeconomia, thet är, Hushåldz vnderwijsning* fra 1683–86 som hver af de gruber, hvori humlerødderne nedlægges ved plantning af nye humleplanter. Bogen er en oversættelse og meget selvstændig bearbejdning til svenske forhold af Johan Colerus’ *Oeconomia, ruralis et domestica*, Mainz 1645. Samtidige svensksprogede værker bekræfter Eri i, at *kula* i forbindelse med humledyrkning også på svensk sigter til en grube og ikke til de enkelte knolde. I øvrigt som det er tilfældet med *roekuler*.

Humle

Ordet *humle* har slægtninge i de fleste germanske sprog, men regnes for et vandreord østfra. Den russiske lingvist Vasilij Abaev foreslog i 1975, at der var tale om et ord fra steppernes iranske sprog, nærmere betegnet alanisk, idet det alaniske sprogs moderne efterkommer, Abaevs eget modersmål ossetisk – som i dag tales i Kaukasus – kalder humlen *xumællæg*. Dette kunne regelret være udviklet af ur-iransk **hauma-arya-ka-* ‘alanernes haoma’, hvor haoma er en berusende drik sprogligt svarende til de gamle inderes hellige drik *soma* – men i dette tilfælde naturligvis øl. På alanisk ville den form have udviklet sig til noget i retning af **humalaka*. Hvor fascinerende denne forklaring end kan lyde, er det dog mere sandsynligt, at ordet også i ossetisk er indlånt fra helt andre af steppens sprog uden for den indoeuropæiske familie. Russisk *chmel’* og ungarsk *komló* ligner også låneord.

Kilden til dem alle er i sidste ende højst sandsynligt et tyrkisk sprog talt af indtrængende steppenomader i folkevandringstiden ca. 375-600 e.kr.). Et urtyrkisk **kumlak* kan rekonstrueres på grundlag af de moderne tyrkiske sprog, ikke mindst tjuvasjisk i det centrale Rusland, hvor planten benævnes *hämle*. De tyrkiske sprog, europæerne oftest

stødte på dengang, tilhørte netop den undergruppe, som tjuvasjisk i dag er den eneste efterkommer af. Og et helt særligt argument for, at det germanske *humle*-ord netop skulle komme herfra er, at sprog fra denne tyrkiske undergruppe nok også har bibragt germansk selve det ord for øl, der har udviklet sig til engelsk *beer*, tysk *Bier* og islandsk *björ*. Tjuvasjerne anser traditionelt øl for en hellig drik, men det relevante ord *pora* er hos dem navnet på en anden alkoholisk drik uden humle – brygget på malt og gæret hirse eller hvede.

Det latinske *humulus*, der har udviklet sig til fransk *houblon*, er formentlig et låneord fra de germanske sprog og dermed ikke lånt direkte østfra.

Kule

Som allerede antydnet er *kule* et forvirrende ord, da det både kan angive fordybninger og forhøjninger. Det førnævnte norske *kule* i betydningen 'bule, rund udvækst' er ligesom nedertysk *kule* 'svulst' nok sproghistorisk identisk med det danske ord i betydningen 'hul, grube, grav' og 'hulrum' som i sammensætningerne *hjertekule* og *rævekule* 'rævegrav'. Tysk *Kaule* 'kugle' afslører måske ordets oprindelige betydning som noget, der både kan bule indad og udad. Længere ude i de indoeuropæiske sprog omfatter ordets slægtninge både latin *vola* 'hvælving; den hule hånd', sanskrit *gōla* 'kugle' og græsk *gýalon* 'hule, slugt, dal'.

I danske dialekter findes et beslægtet ord *kol* 'rund bakke', hvis norske modsvarighed *koll* kendes fra stednavnet *Holmenkollen*, forbilledet for den gamle skibakke *Holtekollen* i Geels Skov i Nordsjælland. Også beslægtet hermed er leddet *kuld* i dannelser som *omkuld*, *hovedkuld*s og *kuldkaste*, der går på en ældre betydning 'isse, top'.

Om ordroden længere ude er den samme i tysk *Kugel*, der er indlånt til dansk som *kugle* og identisk med det nordiske ord bag dansk *kogle*, er omdiskuteret blandt sprogforskerne. Kluge-Seebolds tyske etymologiske ordbog taler imod og mener i stedet, at dette ord er dissimileret af et ældre **klugla*-til roden i *klods*, *klump*. Der er nemlig en nøjagtig parallel i ordet *fugl*, som på samme måde er dissimileret til **flugla*-fra **flugla* 'flyver', dannet af roden i *flyve*.

Henvisninger

- V.I. Abaev 1975: Contribution à l'histoire des mots. Vieil-iranien *haoma*- et le nom eurasiens du houblon. I Françoise Bader & al.: *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste*. Louvain: Peeters. S. 1-11 - 1-3.
- Helmut Birkhan 1999: Ein Strauß nicht durchwegs bekömmlicher Kräuter aus dem keltischen und germanischen Altertum. Wort- und Sachkundliches zu einigen Pflanzen. I Peter Anreiter & Erzsébet Jerem red. *Studia Celtica et Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Meid*. Budapest: Archaeolingua. S. 43-52.
- Vagn Brøndegaard 1979. *Folk og Flora: Dansk etnobotanik*. København: Rosenkilde & Bagger.
- Emilie Demant-Hatt 1913. *Med Lapperne i Højfjeldet*. Stockholm: Nordiska Bokhandeln.
- Ernst Floto 1979. Humlekule. *Fra Kvangård til Humlekule* 9. S. 45-46.
- Kristian Hald 1953. *Nudansk ordbog*. København: Politiken.
- Óli Valur Hansson 1973: Kvan og dens anvendelse særlig i Island. *Fra Kvangård til Humlekule* 3. S. 7-19.
- Friedrich Kluge 1995. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin: Walter de Gruyter.
- Johan Lange 1992. *Ordbog over danske plantnavne*. København: Munksgaard.
- Evald Lidén 1892: Smärre språkhistoriska bidrag. I *Uppsalastudier tillagnade Sophus Bugge*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. S. 79-96.
- A. Pedersen 1978. Humle - Humlekule. *Fra Kvangård til Humlekule* 8. S. 7-13.
- Johannes Steenstrup 1908. *De danske Stednavne - Deres tolkning og hvad de oplyser om vort lands bebyggelse og folkets kultur gennem tiderne*. København: Gad.
- John Kousgård Sørensen 1978. *Danske sø- og ånavne* bind 3. København: Akademisk Forlag.

HERREGÅRDSTUREN · 15. AUGUST · 2020

Ikke helt som oprindelig planlagt, apotekerhaven i Sorø har vi til gode, til gengæld fik vi lejlighed til at besøge godset Førslev.

To godser, to meget gæstfrie godsejere, Claus Neergaard på Gunderslevholm og Nicolai Neergaard på Førslev fortalte og viste rundt i deres meget forskellige haver, fyldt med historie og havekunst.

"BEDRE BYGGESKIK" I HOLBÆK · 19. SEPTEMBER · 2020

Slut med "skabelonhaver", svungne havestier, tæppebede, pjattet pynt. Arkitekterne Marius Petersen og Ivar Bentsen fik sat gang i fornyelse af hus og have med udgangspunkt i Holbæk. Vi besøgte deres huse og haver på Bakkekammen i Holbæk.

Lene Floris styrede dagen og øste ud af sin store kulturhistoriske viden og Lars Kristensen fra Bakkekammen 40 åbnede sin have og fortalte med haveelskerens særlige indsigt og begejstring om sin store have.

POMETET I TAASTRUP • 2. OKTOBER • 2020

Rundvisningen startede i blæst og regn, men det forhindrede ikke deltagerne i at få gode oplevelser og masser af informationer.

Pometet betyder en samling af frugttræer. Samlingen indeholder fx mere end 800 æblesorter – både danske og udenlandske, 130 sorter af henholdsvis pære, blomme og stikkelsbær og 230 jordbærsorter samt mange andre arter af frugt og bær fordelt på 13 ha.

Den store samling skal konstant holdes vedlige, da træer bliver syge, for gamle eller angrebet af skadedyr. Det er et stort og omfattende arbejde, som udføres af de 4 faste og 3 elever. Årligt tages podeskviste fra ca. 1.000 træer, der podes på forskellige grundstammer, opformeres og plantes ud efter 2-3 år.

Fyldt med ny viden og anledning til at smage æbler, pærer, blommer, druer, hindbær og brombær tog vi våde, men glade og mattede derfra.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havehistorisk Selskab og forfatterne

2020

REDAKTION

Lone van Deurs og Tove Hyllested

DESIGN

Carl-H.K. Zakrisson

TRYK

Frederiksberg Bogtrykkeri A/S

UDGIVER OG EKSPEDITION

Havehistorisk Selskab

Strandlinien 57, 2791 Dragør

havehistoriskselskab.dk

info@havehistoriskselskab.dk

ISBN 978-87-88241-40-2

ISSN 0107-895X

Om motivet på Havehistorisk Selskabs årsskrifts forside

Motivet er hentet fra Danmarks ældste bog om haver og havebrug, Hans Rasmusson Blocks *Horticultura Danica* fra 1647. Bogens undertitel lyder: *Hvorledes en zirlig oc nyttig Urte-Hawe i Dannemarck kand anrettis, beprydis oc ved Mact holdis*. Block kaldte sig urtegårdsmand. Hans navn er især knyttet til den kongelige lysthave Lunde- have, i dag bedre kendt som Marienlyst, nær Kronborg. Lunde- haves renæssance- inspirerede bygninger og haveanlæg er da også emnet i et af kapitlerne i *Horticultura Danica*. Men ellers er det mere generelt havens disposition og plantemateriale, der har Blocks primære interesse. Bogens tekst ledsages af mange illustrationer, især mønstre til plantninger.

Det valgte motiv viser et af de mange forslag til "om mynster at giore på bedene". Han skriver som indledning: *Førend Vi kommer til stycker som ere stierne midt i/ vil jeg enfoldigen undervise dig/hvorledes du kan deele en stierne aff.*

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
NR 50 • 2020

Strejftog gennem havehistorien

JENS HENDELIOWITZ

Portræt af Rudolph Rothe 1802-1877

*Hans gartneriske uddannelse,
virke og betydning*

4

KARIN ESMANN KNUDSEN

Haver – en tredje natur

22

ROSE MARIE TILLISCH

Haven og mennesket – *homo hortulus*
historie

36

BENTE MORTENSEN

Pometet – en levende samling
af frugttræer og buske

52

ADAM HYLLESTED og

SEÁN D. VRIELAND

Historien bag ordene *kvangård* og *humlekule*

61

Selskabets aktiviteter 2020

74

HAVEHISTORISK SELSKAB

info@havehistoriskselskab.dk

havehistoriskselskab.dk